Hymnologiske Meddelelser

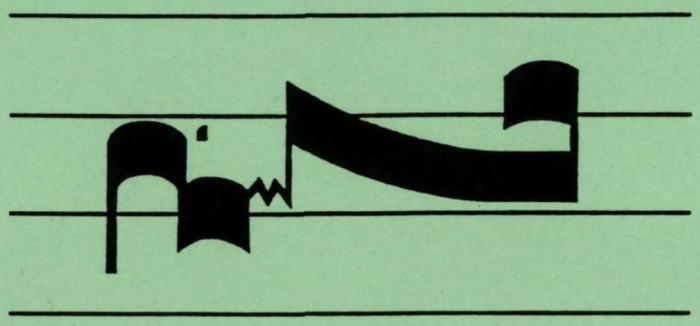

udgivet af Salmehistorisk Selskab og
Nordisk Institut for Hymnologi

20. årg. november 1991 nr. 3

Hymnologiske Meddelelser

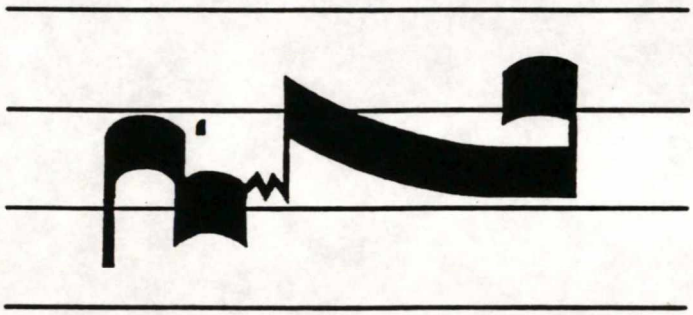

udgivet af Salmehistorisk Selskab og
Nordisk Institut for Hymnologi

20. årg. november 1991 nr. 3

HYMNOLOGISKE MEDDELELSER

TIDSSKRIFT OM SALMER

UDGIVET AF SALMEHISTORISK SELSKAB

OG

NORDISK INSTITUT FOR HYMNOLOGI

20. årgang 1991 nr. 3

Artikel

Peter Balslev-Clausen: Urolige Hjerte
Omkring Grundtvigs salme fra 1851
(1. del) ..... s. 134 - 195

Anmeldelse

E. Thestrup Pedersen: Nattergalen fra Wittenberg.
Om Luthers salmedigtning.
(Reinhold Schröder) ..... s. 196 - 198

Forfatternes adresser ..... s. 198

ISSN 0106-4940

U R O L I G E H J E R T E (1. del)

OMKRING GRUNDTVIGS SALME FRA 1851 (1)

AF PETER BALSLEV-CLAUSEN

1.

Den 7. september 1851, dagen før sin 68 års fødselsdag, offentliggjorde N.F.S. Grundtvig tre digte i Dansk Kirketidende (2), nemlig "Urolige Hjerte! Hvad feiler dig dog?","Døden er den sidste Fiende" og "Alt hvad som Fuglevinger fik" (3). Med disse tre digte gjorde han status over sin personlige udvikling siden årsskiftet 1850/51. Bag sig havde Grundtvig en af de mest omtumlede og afgørende perioder i sit liv med sin første hustru, Lise Grundtvigs død midt i januar og forlovelsen med Marie Toft, der skulle blive hans anden hustru, først i august. De tre digte giver hver på sin måde udtryk for den voldsomme spænding, Grundtvig befandt sig i fra vinteren til eftersommeren 1851, og som først fandt sin udløsning med forlovelsen og det nye perspektiv den gav hans liv.

I det følgende, hvor hovedvægten vil blive lagt på "Urolige hjerte", vil de tre digte og deres hovedtemaer blive udgangspunktet for en gennemgang af de spørgsmål,Grundtvig tumlede med, og de temaer, han arbejdede med menneskeligt, teologisk og politisk. Efter denne gennemgang følger en tekst- og indholdsanalyse af "Urolige hjerte", og efter en oversigt over digtets teksthistorie vil undersøgelsen slutte med en bestemmelse af dets vigtigste temaer.

2.

"Urolige hjerte" har i Dansk Kirketidende overskriften Guds Fred. Dermed er digtets hovedtema angivet, men der er digtet igennem en række sidetemaer, der er vigtige for forståelsen. På den ene side tales der i digtet om uro, smerte og død; på den anden side om hjerte, håb, tro, dåb og ro. Dertil kommer, at brud, dronning, at fæste, favntag, Paradis og engle fra og med strofe 2 er hovedtemaer i digtet.

I "Døden er den sidste Fiende" med overskriften "Den sidste Fiende" er hovedordene sidste, fjende, død, engle og sang. I "Alt hvad som Fuglevinger fik" er, sådan som overskriften angiver, lovsangen hovedtemaet med fugle, engle og Guds nåde som de vigtigste sidetemaer. Det er disse temaer, der i det følgende vil blive sammenholdt med Grundtvigs temaer fra vinteren, foråret og sommeren 1851.

1851. Nr. 309.

Dansk Kirketidende.

6te Bind.] Tolvte Søndag efter Trinitatis den 7 September. [Nr. 36.

Guds Fred.

Urolige Hjerte!
Hvad feiler dig dog?
Hvi giør du dig Smerte,
Du ei har behov?
Er Han ei min Fader, som raader for alt!
Er ei mine Tanker og Hovedhaar talt;
Og har ei den Bedste til Ven mig udvalgt!

Har ei med de Færre
Du faureste Haab!
Hvad sagde Vorherre
Til dig i din Daab?
Var ikke det Ordet, som passer kun sig
Paa dem, der indtræde i Guds Himmerig!
Var ikke det Ordet „Fred være med dig!"

Hvad kan dig vel skade,
Min Sjæl, med Guds Fred?
Guds Engle er glade
For evig derved.
Hun holder for Dørren, den deiligste Brud,
Vil ei du mod hende med Glæde gaae ud,
Med Favntag udbryde: velkommen fra Gud!

Sit Indtog lad holde
Den himmelske Brud,
Med Kæmperne bolde,
Som stride for Gud!
Hvor hun er tilhuse, Guds Engle vil boe,
Hvor hun sidder stille, giør ingen Uro,
Der stiger vort Haab og grundfæstes vor Tro.

Urolige Hjerte!
Luk op for Guds Fred!
Da dulmer al Smerte
Og daaner derved.
Guds Fred er en Dronning, Han selv giver Priis,
Hvo hende vil fæste, i Sandhed er viis,
Hvor hun har sit Sæde, er Guds Paradis!

Den sidste Fiende.

Døden er den sidste Fiende,
Vi med Gud skal overvinde,
Gud med os skal træde paa;
O, min Sjæl! gid kun du vidste
Tonen, som det Ord „den sidste"
Skal i Himlen synges paa!

Døden selv maa vist nok gruc
For den sidste Banetue,
For sit eget Banesaar;
Det maa alt paa Dødens Side,
Som kun lystes ved at stride,
Synger kun om Banesaar;

Men vor Frelser, som os givet
Har sig selv, og dermed Livet,
Nu og i al Evighed,
Ham det fryder, at Døds-Striden
Er den sidste, saa vi siden
Fred har i al Evighed!

I Guds Engle, som kan Tonen
Paa den Sang, som er Livskronen:
Evigheds Halleluja!

Hjelper os til at begynde
Paa den sidste Sang at nynne
Evigheds Halleluja!

Lovsang.

Alt hvad som Fuglevinger sik,
Alt hvad som efter Fugle-Skik
Med Sanglyd drager Aande,
Lovsynge Gud, for Han er god,
Og i sin Naade raader Bod
Paa Støvets Vee og Vaande!

Min Sjæl, du har af alt paa Jord
I Tanken og din Tunges Ord
De allerbedste Vinger,
Og friest er dit Aandefang,
Naar dybt du drager det i Sang,
Saa høit i Sky det klinger.

Hvad er vel og paa Jorderig,
Der sammenlignes kan med dig
I Trangen til Guds Naade?
Og det var dig, den ledte om,
Da med Vorherre hid den kom
Paa underligste Maade.

Saa vaagn dog op, min Sjæl, bryd ud
Med Lovsangs Røst og priis din Gud,
Din Skaber og Gienløser,
Som saae til os i Naade ned,
Og over os sin Kiærlighed
Med Trøsteren udøser!

Og siig det til hver Fugl paa Jord,
Og siig til alle Engle-Kor,
Hvis Sang livsaligst klinger,
At du med dem i Vøddestrid
Vil prise Gud til evig Tid
For Aande, Røst og Vinger!

N. F. S. Grundtvig.

Forslag til Lov om den danske Folkekirkes Forfatning.

§ 1. Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke, og fastholder, som saadan, sine nuværende Bekjendelsesskrivter, men kan for øvrigt som protestantisk frit udvikle sig.

§ 2. Den lovgivende Magt i denne er hos Kongen og Synoden i Forening. Den udøvende Magt er hos Kongen. Den dømmende Magt er hos Domstolene.

§ 3. Den Magt over Kirken, hvoraf Kongen er i Besiddelse, bestaaer deels deri, at han vaager over, at Kirken intet beslutter, som kan virke forstyrrende ind paa den borgerlige Orden, deels i, at han forestaaer Anordningen af alt, hvad der hører til Kirkens indre Anliggender. Den første Deel af sin Magt udøver han gjennem en Minister for Kirkevæsenet, der er Synoden ansvarlig, den sidste gjennem de tvende Consistorier, af hvilke det ene har Sæde i Roeskilde og det andet i Viborg og som hver for sig bestaaer af 3 af Kirkesynoden frit valgte Medlemmer, der selv mellem sig vælge en Formand.

§ 4. Consistoriet er den øverste geistlige Øvrighed; under dets Bestyrelse og Tilsyn staae samtlige geistlige Embedsmænd, der, som Kirkens Tjenere, alene ere Consistorierne underkastede, og uden Kirkens Tilladelse ikke maae udføre nogen Bestilling i Statens Tjeneste. Efter Consistorierne ere Provsterne de, som staae nærmest i Magt og Indflydelse. De vælges af Præsterne og Valget stadfæstes af Kongen. Sognepræsternes Valg overdrages til Valgcollegier, som dannes af samtlige Kirkeraad i det Herred, hvori Vacance finder Sted. Provindsens Consistorium foreslaaer 3 Candidater, og det mellem disse af Valgcollegiet trufne Valg indstilles af Consistoriet til Stadfæstelse af Kongen.

§ 5. Kongen sammenkalder Synoden hvert andet Aar og den er da samlet 1 Maaned. Paa den forelægger han ved sin Minister for Kirkevæsenet alle de Lovforslag, som angaae Sager, der vedrøre Folkekirkens Forhold enten til Staten, saasom Fastsættelse af dens Embedsmænds Lønninger, Festdagenes vedbørlige Helligholdelse,

3.

I modsætning til "Døden er den sidste Fiende" og "Alt hvad som Fuglevinger fik", der er bygget op med en regelmæssig henholdsvis trokæisk og jambisk rytme, er "Urolige Hjerte"s rytme langt mere kompliceret med korte og lange linier i et udvidet jambisk-anapæstisk versemål, bygget over en grundrytme med en tryksvag, en trykstærk, to tryksvage, en trykstærk og en tryksvag stavelse. Dette versemål er ikke ukendt i Grundtvigs digteriske produktion, det genfindes bl.a. i "Langt højere bjerge", men det er især karakteristisk for en række af hans religiøse digte og salmer, det går således igen i to så væsentlige digte fra midten af 1820rne som "Nyaarsmorgen" og "De Levendes Land". Især "De Levendes Land" er en rytmisk og indholdsmæssig forudsætning for "Urolige Hjerte". "De Levendes Land" har som moddigtning til Kingos "Far, Verden, far vel" overtaget modstillingen mellem denne verdens og dette livs ufuldkommenhed i modsætning til det himmelske og guddommelige livs fuldkommenhed, idet Grundtvig lader kristendommen være en foregribelse i denne verden af den himmelsk-guddommelige virkelighed. En snes år senere, i midten af 1840rne tager Grundtvig dette tema op og udvikler det i en række dybt personlige krisedigte.

Det ældste og mest kendte af krisedigtene er "Sov sødt Barnlille" (4), der bortset fra førstelinien i første og sidste strofe går på den karakteristiske jambisk udvidede anapæstiske rytme. "Sov sødt Barnlille" er så tæt på den krise, Grundtvig gennemlevede foråret 1844, at han viger tilbage fra at beskrive selve krisen, men allerede fra strofe 1 sætter ind med en gengivelse af, hvordan han var i stand til at bearbejde og overvinde den udfra sine kristne forudsætninger, det vil i første række sige udfra dels en fornyet bevidsthed om dåbens betydning, dels en genvunden oplevelse af den fred, dåbens barneforhold til Gud, udtrykt i Fadervor, giver.

Samtidig med, at Grundtvig gang på gang vender tilbage til "Sov sødt Barnlille" i forsøget på at give den en klassisk på en gang personlig og almen form, giver han udtryk for sin kriseoplevelse i en række andre digte. Året efter "Sov sødt Barnlille" skrev Grundtvig de to centrale krisedigte "See, Dagene svinde" (5) og "I falmende Blade! du kiølige Vind!" (6), der begge beskriver den dennesidigt-menneskelige fortvivlelse og desperation, der kun kan overvindes ved troen på, at den Gud, der skabte verden, gennem sin enbårne søn Jesus Kristus vil frelse mennesker til evigt liv.

Modstillingen det jordiske overfor det himmelske er endnu tydeligere i de to digte fra 1846, "Verden! o Verden! hvi frister du mig" (7) og "Min Syster! Du græder" (8). Disse to digte, der må være skrevet nogenlunde samtidig, da "Verden! o Verden!" er skrevet bag på en invitation til at tage med på Det skandinaviske Selskabs udflugt til Hveen 21. juni, og "Min Syster!" er skrevet 16. juli til Lise Grundtvigs ældre søster Marie Glahn i anledning af hendes mand, Poul Egede Glahns død dagen i forvejen. Såvel rytmen som stemningen i digtene er da også den samme kun med den forskel, at Grundtvig i "Verden! o Verden!" taler for sig selv og i "Min Syster!" taler til Marie Glahn. I det første digt taler Grundtvig om, hvordan det liv verden frister mennesker til at leve er uden rist eller ro (str. 2), og at den fred, verden kan tilbyde, er uden liv eller lyst (str. 3), i modsætning til det liv og den fred, frelseren giver (str. 4):

> Livet og Freden! I himmelske To,
> Som altid med Frelseren følge!
> Himmerig er, hvor I bygge og boe,
> og Støv eders Glands kan ei dølge;
> Hvor Livet har Fred
> og blomstrer derved,
> Hvor Freden har liv og har Lys; hvilken Lyst!
> Den evige Trøst! GSV 4,159.5

I næste strofe skinner inspirationen fra "Far, verden, far vel" her som i "De levendes Land" igennem med det næsten direkte citat i de to sidste linier:

> Mit Løb at fuldende til Hvilen fuldsød
> I Abrahams Skiød! GSV 4,159.6

I digtet til svigerinden Marie Glahn giver Grundtvig i str. 1 udtryk for, hvordan han er ét med hende i hendes sorg og fortvivlelse: (her i Poetiske Skrifters retskrivning)

> Min Søster! du græder,
> Jeg græder med dig,
> For Jorderigs Glæder
> Bli'r alle til Lig;
> De blomstre, de blegne,
> De synke (opr. 'De sjunge'), de segne,
> Mod Døden i Krig!

Efter nogle strofer, der er præget af den aktuelle anledning til digtet, fortsætter Grundtvig med de strofer, der i GSV 4, 1949 er blevet udskilt som en salme: "Med Aar kommer Ælde", hvor perspektivet udvides til en almen betragtning af menneskelivet. Digtets struktur er den samme som de øvrige krisedigtes, idet fortvivlelsen og håbløsheden i digtets første del i lyset af mødet med Frelseren (GSV 4,160.1:7) og troen på ham bearbej-

des kristent og munder ud i oplevelsen af Guds fred:

Thi snart i Guds Rige,
Hvor Soel ei gaaer ned,
Hinanden vi sige
Med Jubel: Guds Fred!
Velkommen til Glæde,
Hvor ei man kan græde!
For evig: Guds Fred!

Og selv i det Fjerne
Hos Taarernes Strand,
Ved Frelserens Stjerne
Os fryde vi kan;
Guds Fred den os lover,
Staaer tindrende over
De Levendes Land! GSV 4,160.6-7

Som det ses af den afsluttende verselinie skal også dette digt ses i sammenhæng med "De Levendes Land" og dermed inspirationssammenhængen tilbage til Kingos "Far, Verden, far vel". Grundtvig er endnu ikke trods det erkendelsesmæssige gennembrud 1831-32 anderledes i midten af 1840rne, end han havde været det 20 år tidligere, da han skrev "De Levendes Land". Når det virkelig brændte på for ham, og hans eksistens stod på spil, var han ikke i tvivl om, at det var kristendommen og ikke menneskelivet, der skulle - og kunne - redde ham. Hvor personlige krisedigtene fra midten af 1840rne er, viser den omstændighed, at det kun var "Sov sødt Barnlille", der allerede ved sin tilblivelse var kendt af en større kreds, der blev offentliggjort af Grundtvig selv.

4.

Da Grundtvig skulle afslutte 1849-årgangen af sit ugeblad Danskeren valgte han at bringe efterårs- og adventsdigtet "Skyerne graaner og Løvet falder", som han havde haft liggende utrykt et par år, sådan som det fremgår af den overskrift, han gav det, "Efteraaret. (1847" (9). I dette digt trækker Grundtvig næsten umærkeligt forbindelseslinierne op fra den livskrise, der nåede et foreløbigt højdepunkt i midten af 1840rne, det årti, der var ved at rinde ud - det nummer af Danskeren, "Skyerne graaner" blev offentliggjort i, udkom 29. december 1849 - og som Grundtvig ventede ville finde sin løsning i det årti, der nu begyndte.

Jørgen Bukdahl gør i sin afhandling om "Skyerne graaner" fra 1947 (10) opmærksom på digtets sammenhæng med efterårsdigtet fra 1844, "Aarstiden nu som Skjalden ældes" (med overskriften "Farvellet") (11) og bag om det med de erotiske digte fra som-

meren 1844. Der går gennem disse digte, der er inspireret af mødet med Luise Hennings under besøget hos Gunni Busck i Stigs Bjergby i slutningen af august, en længsel efter at genopleve ungdommens livsfylde. Allerede i "I Sællands de yndige Egne" ("Skovhuset i Sælland") (12), der muligvis stammer fra rekreationsrejsen til Syd- og Vestsjælland i maj, muligvis er skrevet senere på sommeren under indtryk af besøget på hans barndoms og ungdoms egn, giver Grundtvig udtryk for denne længsel. Han tænker i dette digt tilbage på den tid, da han for alvor lærte Lise Blicher, som han 1818 blev gift med, at kende. Et højdepunkt når den erotiske stemning i de to rosendigte til Luise Hennings, "Rosen rød ei meer jeg finder" (13) og "Rose! dine faure Blade" (14), den største personlige dybde i "Fruer tre med Flamme-Blikke" ("Smaa-Fruerne") (15), hvor mødet med henholdsvis Constance Leth, Clara Bolton og Luise Hennings bliver de fortættede udtryk for hans "Ungdoms-Dage", "Middel-Alder" og "Oldings-Tid". På trods af løftet til Luise Hennings i "Smaa-Fruerne" om, at "Hvergang jeg med Ungdoms Varme, / Synger trods min Isse graa, / Smiler du i mine Arme..." kunne han ganske få dage efter i sit - også for ham selv - overraskende varme digt til sin hustru i anledning af deres 26-års bryllupsdag 12. august skrive til hende: (16)

Kom da, min Brud! til min Barm,
Og græd ej, for Lokkerne graane!
Kald ikke Eng-Haven arm,
Hvor yndig Kjærminderne blaane!
Bladene fine af Rosen saa rød
Rødme dog let i Kjærmindernes Skjød.
Rødmen er liflig og Duften er sød. (PS 6,131.7)

Denne erotisk-romantiske resignation, hvor både små-fruerne og livsangsten er glemt, varede dog ikke længe, sådan som allerede "Farvellet" fra begyndelsen af oktober viser det, hvor han i strofe 2 siger:

Ak, farvel og, I Sommer-Fugle,
Ungdoms-Drømme, som Graahaar skjule,
Laane dem Lødd og Glands af Guld!

Der var hverken nutid eller fremtid i den fortid, han delte sammen med Lise. Derfor måtte Grundtvig i løbet af efteråret 1844 se i øjnene, at den resignation, han troede, han kunne tage sin tilflugt til, snarere skærpede krisestemningen end modvirkede den, sådan som digtene fra de følgende år viser det med skånselsløs tydelighed.

5.

Omslaget kom, da Grundtvig sidst på året 1845 pludselig igen oplevede nutiden nærværende og fremtiden foran sig, da godsejerenken fra Rønnebæksholm ved Næstved, Marie Toft sammen med sin mor og sine søstre opsøgte ham for hos ham at få rede på forskellige kirkelige spørgsmål, som de ikke havde kunnet få tilfredsstillende svar på hos andre (17). Marie Toft er uden tvivl blevet opfordret eller inspireret til besøget af Peter Rørdam, Grundtvigs yngre ven i Mern, som fra sommeren 1844 havde stået i forbindelse med kredsen på Rønnebæksholm (18). Grundtvig, der ikke kunne sympatisere med Marie Tofts pietistiske kristendomsforståelse har taget imod hende med barsk ærlighed, men næppe med megen forståelse. Marie Toft må imidlertid have følt sig tiltalt af Grundtvig, for, som han senere skrev (19), det varede kun kort "før den gudfrygtige og sandhedskjærlige Fru Marie kom igien." Forholdet mellem dem udviklede sig i løbet af 1846, og det var derfor helt naturligt, at Grundtvig tog imod Marie Tofts invitation til at bo på Rønnebæksholm, da han 18. september samme år skulle tale ved et møde i det et halvt år i forvejen oprettede Danske Samfund i Næstved. Peter Rørdam havde i forvejen bestilt en sang om "Idun med Guld-Æblerne", eller hørt, at Grundtvig ville skrive en sang over dette emne til mødet, i hvert fald beder han i et brev af 3. september (20) om at måtte se den på forhånd for bedre at kunne forberede den tale, han selv skulle holde. Samtidig udtrykker han sit eget og andres ønske om at få besøg af Grundtvig og hele hans familie (understreget af Rørdam). Et par dage efter, 8. september, sender Grundtvig Rørdam sangen om Idun og guldæblerne, "Sang om Guld og grønne Skove" (21). Samtidig meddeler Grundtvig, at han ville tage direkte til Rønnebæksholm, hvilket igen får Rørdam til at sende Grundtvig et brev, hvor han giver udtryk for sin overraskelse og beklagelse over, at han ikke, som baronesse Stampe og han, Rørdam, havde regnet med ville tage over Mern og Nysø, men i stedet tog direkte til Rønnebæksholm (22). Der kan næppe være tvivl om, at det for Grundtvig var udsigten til at kunne besøge Marie Toft, der trak. Han har følt, at mødet med hende, der i tid faldt nogenlunde sammen med nybruddet i Vartov Kirke juledag 1845, havde været et, måske det afgørende vendepunkt i hans liv. Marie Toft havde givet ham hans livskraft, hans nutid og hans fremtid, og dermed hans fortid tilbage.

Grundtvig skriver i sangen om Idun om, hvordan hun med sine

underfulde æbler giver guder og mennesker fornyet og varig ungdom. Da Idun efter den nordiske mytologi er skjaldeguden Bragges hustru, kan der ingen tvivl være om, at Grundtvig i sangen beskriver Marie Tofts (gen-)komst til ham og hendes altomfattende betydning for ham. Han har allerede opfattet deres forhold til hinanden som det på trods af alle ægteskabelige bindinger ideale forhold mellem mand og kvinde. I Nordens Mythologi 2 fra 1832 skrev Grundtvig om Brage og Idun, at "han er gift med Idunne, der giemmer Æbler i sin Æske, som de aldrende Guder, lige indtil Ragna-Roke forynges ved at bide i. Her staaer nemlig Brage ogsaa aabenbar som fattig Peer Eriksen ved Siden af sin hovedrige Kone, for hvis Æske han nødes til at snakke, da det er deraf han skal laane sin Udødelighed, uagtet det netop var ham, der, som Skjaldskabs-Guden, skulde gjort baade sig selv og alle Aser udødelige." (23). Da Grundtvig skrev disse linier, kan han have tænkt på Clara Bolton, og sommeren 1844 kan han have tænkt på Luise Hennings som den, der ligesom Idun skulle give ham kræfter til at leve videre som digter og menneske, men senest fra sommeren 1846 vidste han, at det var forholdet til Marie Toft, der skulle give ham hans ungdom og hans fremtid tilbage. Grundtvig følte, at han var på vej ud af sin livskrise, han var begyndt at ane omridsene af De levendes Lands hinsidige og dennesidige sammenhæng. Digtet til Marie Glahn og dette tidlige digt til Marie Toft, skrevet med to måneders mellemrum viser den spænding mellem det kristelige og det menneskelige, som Grundtvig brugte de næste fem år af sit liv til at udligne. I "Sang om Guld og grønne Skove" beskriver Grundtvig det, der var sket, og som samtidig var ved at ske, som

Nyt og godt som grønne Skove,
Som den blaa, den blanke Vove,
Hvor kun nys var Is og Øde,
    Mellem Stammer døde!

Triller nu, Guldæbler, triller
    Dejlig for de smaa;
Spiller nu, Guldæbler, spiller
    Smukt med Lokker graa;
Saa det runger over Norden,
Saa I nævnes rundt paa Jorden:
Liv og Lyst alt for de spæde,
    Alderdommens Glæde! PS 6,178.6-7

Det er forståeligt, at Lise Grundtvig ikke ønskede at tage med til mødet i Næstved, selvom hun sikkert gerne ville have besøgt gamle venner i Sydsjælland. I stedet tog Grundtvig, sådan som

han havde fortalt Peter Rørdam, direkte til Rønnebæksholm torsdag 17. september. Han havde taget sin ældste søn Johan, sin svigersøn P.O. Boisen og C.J. Brandt med sig i en åben wienervogn. C.J. Brandt beskriver i et brev et par dage efter hjemkomsten (24. september 1846) (24), hvordan rejsen forløb under livlig samtale: "Den Gamle var oprømt, han kendte hver Plet, viste os hver Kirke og Herregaard ved Navn, her var han kommet ved den Lejlighed, hist ved en anden. Mange gamle Erindringer dukkede op hos ham, smaa Æventyr, som det morede ham at fortælle, os at høre." Et indtryk af, hvordan Grundtvig har fortalt under køreturen til Rønnebæksholm kan man få af digtet "Sydsælland", som han skrev i eftersommeren 1851, kort efter forlovelsen med Marie Toft (25). C.J. Brandt beskriver derefter ankomsten til Rønnebæksholm; man forstår hvilket overvældende og uudsletteligt indtryk denne oplevelse må have gjort på Grundtvig: "I den aabne Dør stod Værtinden, sortklædt simpel, som en Ridders Frue fra de svundne Dage, med Vokslys i Sølvstage for at modtage sine Gæster. Hun saa' ud som en Fru Inge, og Fjennesløv har ikke frembudt mere Gæstfrihed, Fromhed og venlig Munterhed end denne Gaard." (26). Grundtvig blev på Rønnebæksholm søndagen over, mens de unge mennesker tog videre lørdag morgen (27).

Hvor opstemt Grundtvig end var i forbindelse med besøget på Rønnebæksholm september 1846 følte han dog stadig vinterens kulde omkring sig som sin åndelige realitet, sådan som han giver udtryk for det i "Skyerne graaner", der blev til året efter, men der er en åbning mod en menneskelig, dennesidig fremtid i dette digt, som ikke findes i krisedigtene fra de tidligere år. Det kristne og det menneskelige evighedsbegreb fra digtene til henholdsvis Marie Glahn og Marie Toft fra sommeren 1846 begynder her at gå sammen. Grundtvig har i Marie Toft fundet det troende hjerte, der forener verdens fristelse og himmellængslen på en måde, som han indtil da ikke havde troet mulig, og som får ham til at opleve og opfatte mødet med Marie Toft som Guds vilje med ham og som hans - og hendes - evige bestemmelse som mennesker og kristne:

> Troende Hjerter i Vinterløbet
> Føde den liflige Vaar,
> Trykke den til sig i Barne-Svøbet
> Med et lydsaligt <u>Nytaar</u>! GSV 4,172.8

I sin omtale af "Skyerne graaner" hæfter Kaj Thaning sig ved digtets forbindelse bagud til "Farvellet" fra 1844 og sammen-

hængen helt tilbage til mødet med Clara Bolton 1831 (28). I modsætning hertil vider Jørgen Bukdal (29) perspektivet ud til også at omfatte den fremtid, som mødet med Marie Toft havde åbnet. Det er denne fremtid, som Grundtvig, da han skrev digtet 1847, stadig så foran sig, og som han to år senere, da han offentliggjorde digtet i det sidste nummer af Danskeren 1849, oplevede som et konkluderende udtryk for årets betydning for ham. Den afgørende vending i Grundtvigs og Marie Tofts forhold til hinanden må imidlertid være sket året i forvejen (30).

5. juli 1848 offentliggjorde Grundtvig i Danskeren digtet Dannekvindens Pris (31), "Moder sød og Datter fin". Det er tydeligt, at 'Dannekvinden' her er skildret i Marie Tofts billede. Grundtvig har for sit indre øje, da han skrev digtet, haft fruen til Rønnebæksholm og hendes 6 år gamle datter Haralda, der har gjort det muligt for ham, den gamle skjald igen at opleve den danske sommer. Efter indledningen: "Moder sød og Datter fin, / Kiærest og Veninde min, / I de grønne Lunde!" fortsætter Grundtvig med at tale om dannekvinden, eller som han også kalder hende, skjoldmøen, der igen er identisk med Freja, der stadig, ligesom dannekvinden, er formet i Marie Tofts - og hendes datters - billede:

Freia i den danske Mund
Lyder lavt som "Frue" kun,
    Er dog ej desmindre
Skjalden i et Øieblik
Kiender Freia paa sit Nik,
    Hvem vil det forhindre!
Ingen tvivler, naar han saae
Dannekvindens Øine blaa,
    Hvordan de kan tindre!

Freia, som i Asagaard
Hun for Skjaldens Øie staaer
    Med sin Glut ved Haanden, .. PS 7.26,9-10

Det er dannekvinden - Marie Toft - der, igen, har kaldet skjalden til at synge, siger Grundtvig i strofe 19, og han slutter i strofe 22 med at erklære hende sin kærlighed:

See I nu, den gamle Skjald
Gav til Sangen modent Kald
    Kys af Dannekvinden! ..

Leve Freia! leve han,
Som saa vide over Land
    Seer fra Lydskjalvs-Tinden,
Seer dog ei i nogen Lund
Rosensblomme fiin som hun,
    Sød som Dannekvinden,
Kalder, under Sang og Spil
Dristig hende hvad han vil,

Daglig dog Veninden! PS 7,26.19 og 22

Rosen spiller en stor rolle i flere af disse digte, næppe alene fordi denne blomst hørte til de faste poetisk-romantiske billeder, men sikkert også, og måske især, fordi de gamle Langers roser indgik i Marie Tofts fædrene adelsvåben.

Lidt senere på sommeren 1848 skrev Grundtvig, muligvis i forbindelse med Marie Tofts fødselsdag 4. august, et par digte, hvoraf det ene, "Der gik et Sagn i Norden" med titlen "Valkyrien og Skjalden" blev trykt i Danskeren 13. september (32). Det andet, der forblev utrykt, indtil det blev taget med i Koch og Christensens Værker i Udvalg, er "Kiender du Skjalden, som mens han var ung" med titlen "Fruen og Skjalden" (33). I "Der gik et Sagn i Norden" er den mytologiske iklædning af det personlige indhold så gennemført, at digtet alene af den grund har fået en mere almen karakter, der har gjort det egnet til offentliggørelse. Digtet beskriver, hvordan skjalden forestiller sig, at han ligesom Sigurd svinger sig op på Grane, der bar ham til Brynhilde, som han befriede og blev forenet med. Digtet begynder med at beskrive, hvordan skjalden i sine forskellige livsaldre ("I Skjaldens unge Dage" str. 4, "I Skjaldens Mellemalder" (str. 6, og "Paa Skjaldens gamle Dage" (str. 7) har drømt om denne Sigurds og Brynhildes virkelighed, der til sidst viste sig at være hans egen sammen med Marie Toft. Motivet med de tre livsaldre er lånt fra digtet om "Smaa-Fruerne":

Paa Skjaldens gamle Dage,
I Kiærlighedens Kveld
Han saae med Suk tilbage
Til Urda-Søens Væld PS 7,41.7

Da fik paany han Syner,
Da fik paany han Sang,
Det lyste, som det lyner,
Som Klokker gaae, det klang, ... PS 7,41.8

I "Fruen og Skjalden" er den mytologiske fiktionsramme skiftet ud med det umiddelbare udtryk for digternes egen personlige oplevelse, og den historiske stil er erstattet af en direkte tiltale til læseren subsidiært modtageren af digtet. Hele "Fruen og Skjalden" er bygget op over de tre livsaldre som gennemgående motiv ("Kiender du Skjalden, mens han var ung" str. 1, "Kiender du Skjalden i Mellemtids Aar" str. 2 og "Kiender du Skjalden med Lokkerne graa" str. 3).

Allerede versemålet med den udvidede anapæstiske rytme antyder, at "Fruen og Skjalden" skal ses i sammenhæng med de tre-fire år ældre krisedigte, det samme gør livsalder-motivet, men

det er tydeligt, at hvor de tidlige krise-digte så tilbage, og hvor "Skyerne graaner" begyndte at se frem, er hele anlægget i "Fruen og Skjalden" rettet fremad. Det er ikke mere resignation, men et frejdigt mod på livet og fremtiden, Grundtvig ønskede at give udtryk for:

Kiender du Skjalden med Lokkerne graa,
Fordybet i himmelske Tanker,
Kyssende immer den Fruelighed,
Hvori sig det Yndige sanker,
Ja kysser den Frue paa Haand og paa Mund,
Som har i sit Hjerte Elskværdigheds Grund,
Jordbunden for Lilievaande! (Str. 3)

Ynker du Skjalden i Vaar og i Høst,
Lykønsker ham kun med hans Sommer,
...
Da er du slet ikke med Skjalden i Slægt,
Ukiendt med hans Sorg og hans Glæde. (Str. 4)

Leder du da i den deilige Vang
Om Speilet af Himlen paa Jorden,
Om Hjertet, som flammer for Straaler af Aand,
Ældgammelt, som Freia i Norden,
Da finder du vel, at du kysser ei Luft,
Da savner slet ikke du Rosernes Duft,
Da priser du Høstskjaldens Lykke! (Str. 6)

Grundtvig bruger her, omend kun som illustration, de samme mytologiske allusioner som i "Valkyrien og Skjalden". I den direkte tale i "Fruen og Skjalden" er oplevelsen af den virkelighed, Grundtvig vil give udtryk for, beskrevet umiddelbart og ikke som i "Valkyrien og Skjalden" som en drøm, men anliggendet er det samme, at beskrive den sammenhæng mellem det guddommelige og det menneskelige, mellem det himmelske og det jordiske, som mødet med Marie Toft har betydet for ham.

Ligesom de to digte hører sammen indholdsmæssigt, gør de det gennem deres titler, "Valkyrien og Skjalden" og "Fruen og Skjalden", der beskriver Grundtvigs mytologisk-poetiske og samtidigt-nærværende oplevelse af mødet med fru Marie Toft, idet den sidste titel hentyder til, at Marie Toft som adelig og godsejer var frue.

At Grundtvig på dette tidspunkt har været stærkt følelsesmæssigt afhængig af Marie Toft viser en brevkladde, muligvis et aldrig afsendt brev fra 23. august (34), den eneste rest af den nu tabte brevveksling mellem Grundtvig og Marie Toft (35). Grundtvig havde dagen i forvejen fået et brev fra Marie Toft, hvori hun åbenbart temmelig nøgternt og sagligt har gjort rede for sit syn på det forestående rigsdagsvalg, herunder Grundtvigs chancer for at blive valgt. Grundtvigs brevveksling med

Peter Rørdam fra samme periode viser, at Grundtvig har været meget optaget af denne sag, og Marie Toft har uden tvivl, praktisk anlagt som hun var, ønsket at skrive "fortvivlet" sagligt om et sagligt spørgsmål. Grundtvig har imidlertid som de fleste andre, der er forelskede til op over begge ører, gået og ventet på et kærlighedsbrev så varmt og hengivent som hans egne. Grunden til, at brevet ikke er sendt af sted kan være den, at Grundtvig er blevet klar over, at han har taget fejl af tonen i Marie Tofts brev, og at den saglige tone i brevet ikke var et tegn på, at hendes følelser, der tidligere ikke havde været mindre varme end hans, var kølnedes, men at hendes forhold til ham var så selvfølgeligt og tillidsfuldt, at hun ikke hver gang var nødt til at anslå den højstemt forelskede tone.

Hvad grunden til, at Grundtvig ikke sendte brevet af 23. august af sted, end kan være, viser det, at de digte, han havde skrevet til Marie Toft kort tid i forvejen ikke er stærkere i deres skildring af forholdet til Marie Toft, end forholdet kunne bære. Grundtvig var virkelig forelsket i Marie Toft og følte, at hun gengældte ham hans følelser for hende; netop deraf den næsten jaloux reaktion i brevet fra 23. august 1848: "Nei, Kiære Veninde! selv efterat have <u>sovet</u> paa det, hvad ellers pleier at hjelpe, maa jeg sige: nei, det er Alt for galt, hvad er det dog for en lille Trold i Kirkebakken ved Rønnebæk, som Christendommen endnu ikke har været stærk nok til at fordrive, og som har sit Morskab af at drille mig d: 21de i hver Maaned eller saa omtrent med et reent fortvivlet Brev, og nu med det aller mest fortvivlede af 21de Aug! Fik jeg ikke virkelig igaar et Brev igennem den Haand, jeg altid kysser i Tanken for meget honet (?) Behandling, et Brev, som jeg vender paa alle Kanter og læser baade frem <og> tilbage, fordi jeg naturligviis tænker, det maa være skrevet paa Kievle for onde Øine, men med en hemmelige K... (?) hvortil jeg har Nøglen, men nei, ikke en eneste <u>Tøddel</u> kan jeg selv under mit bedste Forstørrelses-Glas opdage, som tydede hen paa, at der var mindste anden <u>Forstaaelse</u> imellem Fru Toft og Pastor Grundtvig, end der kan være mellem alle andre pæne Folk i Landet, der skriver til hinanden om de forberedende Skridt til de forestaaende Valg!

Som sagt, Kredit især hvad Pennen angaaer, skal jeg stræbe at give efter det bedste Exempel, men efter det samme gode Exempel lader jeg mig ikke det mindste afprutte, og bedrøves over al Krebsgang, som er Mennesket unaturlig, og maatte, naar jeg fik flere saadanne Breve fra Rønnebæksholm, svare med Smil om Mun-

den, skiøndt med blødende Hjerte: nei, har Fruen slet ikke Stunder til at skrive Kiærligheds Breve, selv naar en Tøddel var nok, da har hun endnu mindre Stunder til at læse Kiærlighedsbreve saa lange og snakkende, som jeg skriver dem, og dog kan jeg ikke skrive anderledes Breve til hende, der ikke blot har hvilet ved mit Bryst, men thronet i mit Hjerte, og skulde, naar hun vilde, throne der evindelig, men kan det dog ikke et Øieblik længer end hun virkelig vil det, som Kiærlighed vil alt hvad den vil i Kiærlighed!"

Tre uger efter det ikke afsendte svar på Marie Tofts brev og samme dag som "Valkyrien og Skjalden" blev offentliggjort i Danskeren, 13. september 1848, talte Grundtvig ved et møde i Danske Samfund i Næstved, og som det var tilfældet to år tidligere, boede han også denne gang hos Marie Toft på Rønnebæksholm. I modsætning til, hvad hun havde gjort 1846, hvor hun var blevet hjemme, tog Marie Toft nu, under indtryk af krigen med slesvig-holstenerne og det kommende valg til den grundlovsgivende rigsforsamling, men sikkert også fordi Grundtvigs indflydelse nu var ved at slå igennem hos hende, med til mødet. Senere skrev Grundtvig med tanke på det, der skete dengang, at han "har aldrig kiendt nogen Kvinde, der saa godt som hun, kunde klare for sig selv, hvad det Menneskelige har med det Guddommelige og det Folkelige med det Christelige at giøre." (36). En karakteristik, der svarer til det indtryk, man får gennem de samtidige digte.

Besøget på Rønnebæksholm, der varede fra tirsdag 12. til torsdag 14. september var på mere end een måde afgørende for Grundtvig, ikke alene nåede han til en endelig afklaring af sit forhold til Marie Toft, han fik også talt indgående med Peter Rørdam i Mern om muligheden for at blive opstillet og valgt til den grundlovsgivende rigsforsamling i Præstø-kredsen, sådan som det også lykkedes ved omvalget senere på året (37). At det imidlertid var besøget hos Marie Toft, der var rejsens uudtalte hovedformål, ses af Lise Grundtvigs fåmælte og resignerende omtale af sin mands rejse i brevene til sønnerne Johan og Svend, der begge lå ved hæren i Jylland (38).

Kort tid efter hjemkomsten fra Rønnebæksholm bragte Grundtvig digtet "Gode Venner og Veninder" (med titlen "Hjertelig Tidsregning") i Danskeren (39). Digtets anliggende er at slå fast, at for to, der elsker hinanden, spiller tiden og aldersforskellen ingen rolle, da deres kærlighed til hinanden har gjort evigheden til deres både menneskelige og kristelige virkelighed.

Det er temaet fra "Skyerne graaner", Grundtvig her gentager i en mere almen sammenhæng. "Troende Hjerter" er blevet til "ligestemte Sjæle", men det er stadig åbningen mod den himmelske virkelighed, der giver det jordiske evighedsværdi:

Mellem ligestemte Sjæle
Venskab aander Kiærlighed,
Lader haant om Eftermæle,
Af Forandring intet veed;
Venskab regner kækt, som Tiden,
Intet før, men alting siden
Det blev født til Evighed!

Vel den Mand og vel den Kvinde,
Som den Regnekonst forstaaer,
Som med Ven og med Veninde
Regner aldrig Verdens Aar,
Regner, selv ved Huleranden
Kun paa Himlen og hinanden,
Og paa Venskabs Evighed! PS 7,47.3-4

Hvor afgørende afklaringen i forholdet mellem Grundtvig og Marie Toft i løbet af sommeren og eftersommeren 1848 var, viser de to fødselsdagsdigte, som Grundtvig skrev til Marie Tofts 36-års fødselsdag 4. august 1849, "Jeg drømde, jeg var en Fugl i Lund" med Titlen "Til Skjaldens Marie" (40) og "Aarene svinde" med titlen "Til Præstens Marie!" (41). I det første digt skildrer han, hvordan han i en surrealistisk drøm oplever sig selv som en fugl, der synger i skoven, indtil der kom en "Kvinde fiin", der tog fuglen og satte den, ikke i et bur men ind i sit bryst, hvor hendes hjerte slog som en kirkes klokkespil. Her fik Grundtvig svaret på omkvædets spørgsmål: "For hvem synger Fuglen i Skoven?", for "Jeg drømde, mig lærde det Sangværks Klang, / For hvad jeg leved, for hvem jeg sang" (str. 9). Efter et langt livs drøm om og længsel efter den kærlighed, der gør mand og kvinde, himmel og jord til eet, kan Grundtvig nu sige: "Jeg vaagned Marie, og Dig jeg saae" (str. 10). Mødet med Marie Toft har vist Grundtvig, hvad han nok vidste, men aldrig før havde oplevet som sin virkelighed, at det ikke er den menneskelige eller den kristne kærlighed hver for sig, men dem begge i forening som een, altomfattende menneskelig-guddommelig kærlighed, der kan give os vores liv som en evig nutidig-fremtidig virkelighed. Først Marie Toft havde for alvor lært Grundtvig, at "Troende Hjærter i Vinterløbet / Føde den liflige Vaar"!

I det andet fødselsdagsdigt til Marie Toft 4. august 1849 tager Grundtvig det tema op, som digtet til Marie Glahn tre år tidligere, "Min Søster, du græder" er bygget op over, især sidste halvdel fra strofe 8, hvor han sætter Marie Glahns - og sin

egen - situation ind i dens menneskeligt-kristelige sammenhæng: "Med Aar kommer Ælde / Til alle paa Jord ..":

Aarene svinde,
Tiderne rinde,
Slægter bortviftes,
Alting omskiftes;
...

Mørk falder Talen
I Dødsskygge-Dalen,
Ligner dog godt
Den Lysenes Drot:
"Naar ude at finde
Er alt histinde,
Sig Mand og Kvinde
Ei meer forbinde,
Ei meer er tvende,
Da Tid har Ende!

Skabelsens fuldendelse - og samtidig tidens ophør - er den fuldkomne forening af mand og kvinde. Derfor åbner evigheden sig stadig mere for den mand og den kvinde, der forenes i Jesu navn (jfr. igen de "troende Hjærter" fra "Skyerne graaner" og de "ligestemte Sjæle" fra "Gode Venner og Veninder"). Digtet til Marie Glahn sluttede med en omtale af den fred, der venter i Guds Rige, og som det kristne menneskeliv er en stadig bevægelse hen mod. I "Aarene svinde" er målet også Guds fred, men nu ikke en fred, der står i modsætning til det jordiske liv, men en fred, som det kristne samliv mellem mand og kvinde er en stadig tilnærmelse mod:

Mand og Kvinde sammensmeltet
...
Det er Maalet, seent opnaaet,
Seent, men sødt i Herrens Fjed!
Alle, som den Vei har gaaet,
Dem Han fare lod i Fred,
I sin Fred, som alle Dage
Over os Han lyse vil, ...

Sammen med fødselsdagsdigtene sendte Grundtvig den salme, han havde skrevet 5 uger tidligere til 1. juli, "Intet saa stort, Han det jo kan" (42) til Marie Toft. Udfra digtets datering har man (U. Hansen og A. Malling) ment, at det var den spændte situation under Treårskrigen lige før Fredericia-slaget få dage senere, 5. juli, der er baggrunden for digtet. Med den sammenkædning af det personlige og det nationale, der var karakteristisk for Grundtvig, kan en sådan sammenhæng med den politisk-militære situation ikke afvises, men den har næppe været den udslagsgivende bevæggrund, der uden tvivl har været hans personlige forhold. Parallelt med den nationale krise, som Treårs-

krigen betød folkeligt med sejre og nederlag, optimisme og pessimisme, der afløste hinanden i et hurtigt skiftende, aldrig forudsigeligt tempo, oplevede Grundtvig, at han i forholdet til Marie Toft hele tiden blev kastet frem og tilbage mellem håb og tvivl. På den ene side var deres forhold til hinanden umuligt, både overfor Gud og mennesker, på den anden side var det deres forhold til hinanden, der fik Grundtvig til at tro på Guds vilje med ham som menneske.

På baggrund af denne blanding af tro og vantro, håb og håbløshed har Grundtvig læst teksterne til søndag 1. juli 1849, 4. søndag efter Trinitatis, og oplevet dem som Guds ord til ham i det vildrede med Gud og mennesker og sig selv, som han befandt sig i. Evangeliet, Lukas 6,36-43, har sagt ham, at som han selv oplevede sin situation, sådan var den, og det var Guds vilje, at han skulle opleve den positivt, og epistlen, Romerbrevet 8,18-24 har tilføjet, at hans krise ville blive afklaret, og at resultatet ville overgå hans dristigste forventninger: "Thi jeg holder for, at den nærværende Tids Lidelser ere ikke at agte mod den Herlighed, som skal aabenbares paa os. ... Thi vi vide, at al Skabningen tilsammen sukker og er tilsammen i Smerte indtil nu. Dog ikke det alene, men ogsaa de, som have Aandens Førstegrøde, ogsaa vi selv sukke i os selv, forventende en sønlig Udkaarelse, vort Legems Forløsning."

I "Intet saa stort, Han det jo kan", viser Grundtvig, hvorfor han kan tro på den forkyndelse, der ligger i teksterne 4. søndag efter Trinitatis, og hvilken konsekvens det har for ham og andre kristne sammen med ham. Salmen handler om Guds kosmiske og moralske almagt som forudsætningen for menneskers tro og dermed for deres fred og glæde, idet strofe 1 indeholder det centrale tros-udsagn, der udvikles i strofe 2 og 3. I strofe 1 siger Grundtvig, at selvom Guds almagt overgår al forstand er den dog ikke større end at "Alle de Smaa kan prægtig troe" på den, og han tilføjer, at den - Guds almagt - "Er netop nok til Sjælero!" (str. 1:6-7). Så stor er menneskets angst og uro, at intet mindre end Guds almagt kan stille den. Det samme motiv går igen i strofe 2. Her siges det, at var Gud ikke i besiddelse af den almagt, der skulle til at skabe universet i hele dets udstrækning, ville han ikke kunne give mennesket fred helt ind i dets inderste:

> Da kunde ei trods al Verdens Harm,
> Verdens Ustyr og Verdens Larm,
> Han skabe Ro i Christnes Barm. GSV 4,181.2:5-7

Unsere Hütte!
Heut fehlen dir die
Die gründe der Freude,
Die in Ihr beglückt?
Es hat sie die Jahreszeit wieder verlassen!
Es ist dies Landung Herzeleid Leid!
O hat Sie ~~[illegible]~~ den Lebensteil Ihm ~~[illegible]~~ entzogen!
dir

Hat sie mit der Schwer
Die Feuerwerk Hand!
Heut Jäger Bogen
Tod dir i die Wand?
Nur ~~der~~ ~~Ihm~~ der ~~[illegible]~~ Oder, sein zerfetzen Lieb
Ihm den, der indem, Gider Hemmung!
Nur ~~der~~ ~~Ihm~~ der ~~[illegible]~~ Oder-Tod nur mit dir?!!

Heut Lust dir mal Stuhl,
Nun die Hut Gider Kind!
Gider Lugle angeladen
Hoffnung dumm.
Ihm Helden Ihr Vieh, der dir Lust Gut,
Bit ist du mit Freude mit Glück gern ist,
Mit Tonkey ~~[illegible]~~ ist beide: ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ !

Ist Gudley Lust Hilde
Um Ihr mit Ihr Kind
Mit Herzens ~~[illegible]~~ bald
Zum Glück Ihr Gid!
~~Ihm hier ist [illegible] [illegible] Ihr,~~
~~Der Lum Als Ihr Vorwurf [illegible] [illegible] bei,~~
~~Der [illegible] Glückes gen Polsiden~~
~~Ihm~~

Ihr hier ist [illegible] Gider
Ihr Lum Als Ihr Vorwurf [illegible] bei
Der Lugle Glückes gen Polsiden
Ihm

Unge Venner!
Lad os for Gud stå!
Vi skulle al Sandt
Ogsaa dømme rent
Gode Ord er en Vanning, som fylder
Hjertet, og Sandhed er ikke
Hverken for sig selv eller for Gud
Hverken for os selv eller for Gud
Amen!

Vi er den sidste Slægt,
De med Gud ~~under det~~ vandrede,
Gud med os ~~De og Gud~~ Det var os
O min Gud det er vel de sidste
Tider ~~os~~ det er Dig, du sidste!
Hvad i Himlen skjer os!

Vi er den sidste Generation
Som er opfødt i Ungdommens
Dage med Gud og Fædrenes Gudsfrygt
Hvilken er det Tegn at Verden
Nærmer den sidste Dag og at Gud
Skal gjøre Gudsfrygt en Ende

I strofe 3 beskriver Grundtvig Guds personlige indgriben i verden for at "overvinde Ondt med Godt" gennem sin enbårne Søn, hvorved menneskets eksistenskrise bliver overvundet og sorg og trængsel bliver afløst af glæde og lovsang:

> Vilde Han ei, trods Verdens Spot,
> Trods al vor Synds Mangfoldighed,
> Selv overvinde Ondt med Godt,
> Aldrig Han saa til Jorden ned,
> Mindre Han havde sin Søn os sendt
> Al vor Sorrig med Glæde endt,
> Al vor Kvide til Lovsang vendt! GSV 4,181.3:1-7

"Intet saa stort, Han det jo kan" er en vigtig station på vejen frem mod "Urolige Hjerte". Salmen siger noget om størrelsen af Grundtvigs problemer, siden hele Guds almagt er nødvendig for at klare dem, men samtidig siger den også noget om den jublende glæde, der fyldte Grundtvig, da han pludselig så, at Gud havde klaret hans problemer og givet ham den fred (jfr. str. 1:7 og 2:7), der gjorde ham til et nyt menneske, der ikke var lukket inde i sig selv (med sorg og kvide), men åbnet ud mod den verden, den fremtid og de mennesker, Gud havde givet ham (med glæde og lovsang).

At Grundtvig ikke er kommet let til det gennembrud, som "Intet saa stort, Han det jo kan" betegner, viser den salme, han skrev på bagsiden af det stykke papir, hvorpå han har skrevet "Intet saa stort, Han det jo kan", nemlig salmen - eller modsalmen - "Intet saa stort, han det jo vil" (43), der handler om Djævelen som Guds spejlvendte modstander, hvis eneste ønske det er at sætte sig selv i Guds sted og at friste og fordærve mennesker. Grundtvig vidste med sig selv, at han som menneske stod i det dialektiske spændingsfelt mellem Gud og Djævel, og at hans eneste mulighed for at overleve - åndeligt og legemligt - var at Gud vandt over Djævelen og tog ham med i sin sejr. Med "Intet saa stort, Han det jo kan" giver Grundtvig udtryk for, at Gud har sejret, og at han har taget ham med i sin sejr, selvom han måske ikke er i stand til at gøre rede for hvordan. De to fødselsdagsdigte til Marie Toft viser, hvordan Grundtvig har oplevet den fred, som Guds sejr over syndens, dødens og djævelens magt over ham har givet ham. I øjeblikket har Grundtvig næppe gjort sig mange tanker om, hvordan det, der på denne måde var sket for ham og med ham, skulle udmøntes i praksis, men efter det gennembrud, som "Intet saa stort, Han det jo kan" afspejler, har han turdet lægge løsningen også af de praktiske problemer, som forholdet til Marie Toft medførte, i Guds hånd.

De to fødselsdagsdigte fra 1849 viser, at Grundtvig opfattede hans og Marie Tofts åndelige - kristelige - forening som fuldbyrdet. Derved havde de anbragt sig i en borgerligt set uholdbar situation, der nøgternt set kun kunne ende med en ulykke, i hvert fald for en af de implicerede parter. For Grundtvig var der ingen tvivl. Han var fuldt og fast overbevist om, at han kun gik den vej, Gud havde vist ham og banet for ham, og han var sikker på, at hvad der end skete, ville den føre ham derhen, hvor Guds fred ville være hans og alle menneskers altomfattende virkelighed.

At den fred, Grundtvig har følt i sit forhold til Marie Toft næppe har været følt på samme måde af hans nærmeste omgivelser er en anden sag. Det er ikke meget, kun antydninger, der står om Grundtvigs forhold til Marie Toft i de grundtvigske familiebreve fra disse år. Således giver Svend Grundtvig, der da var hjemme fra hæren, i et brev til broderen Johan af 16. februar 1850 følgende korte skildring af livet i hjemmet: "Af smånyt har jeg denne gang intet: Meta vedbliver gud ske lov at være rask. Jeg er som hidtil delt mellem arbejde og selskabelighed; fader mellem rigsdagen og Tofts; moder mellem sit hus og sine børn" (44). At Svend Grundtvig ikke behøvede at skrive mere, for at broderen var orienteret viser dennes svar fem dage efter (21. februar): "At Fader er deelt mellem Rigsd. og Tofts ærgrer mig, for hvad er det Andet end Lyst til altid at blive forgudet og snakket efter Munden?" (45). Senere på året, 7. juni, skriver Lise Grundtvig det samme til sønnen Svend, kun lader hun af forståelige grunde være med at nævne navne: "At ville fortælle dig noget Nyt herfra kan jeg ikke, det vænter du heller ikke af mig; Fader gaaer sin daglige Gang til Slottet og videre fort" (46).

Lise Grundtvig havde på dette tidspunkt allerede for længst resigneret i forholdet til sin mand. Hun nærede ingen illusioner om, at det igen skulle blive bedre imellem dem. Allerede i et brev til sine sønner, der da lå ved hæren henholdsvis på Vestfyn og i Østjylland, skrev Lise Grundtvig 6. oktober 1848 tre uger efter hendes mands besøg på Rønnebæksholm, midt under den valgkamp, som Marie Toft havde skrevet om i sit brev, men som gjorde Lise Grundtvig bange, at "I kjænder nok Moder igjen, men jeg har ogsaa gjennemgaaet endeel Storme i mine Dage, nu kan jeg mærke jeg er gammel, Modet er borte, saa er meget, ja næsten Alt tabt til at gaae Livet igjennem" (47). Havde Lise Grundtvig det svært ved at tænke på, at hendes mand i sit hjer-

te tilhørte en anden, har hun ikke fået det lettere, ved at denne anden som den naturligste ting af verden med jævne mellemrum besøgte han i hans, d.v.s. i hendes hjem. Johan Borup (48) fortæller, at når Marie Toft kom, "gik hun med en Hilsen rask forbi hende og lige ind til hendes Mand. Og naar hun forlod hans Værelse, gik hun atter gennem Dagligstuen med en Hilsen blot. Da holdt det haardt for hende (Lise Grundtvig) at styre sin Vrede. Og da Fru Toft saa en Gang gav sig Tid og slog sig ned i Stuen hos hende for at udtale sin Medfølelse med al den Uro og Bekymring, hun nu maatte udstaa, da de to unge Sønner var i Felten, saa rystede Fru Lise harmfuld Medlidenheden af sig og svarede: "Mine Sønner er der, hvor de skal være". - Det var på denne personlige og familiære baggrund Grundtvig i efteråret 1850 kastede sig ud i, hvad der skulle vise sig at blive samtidens mest grundlæggende debat om det kristne ægteskabs væsen.

6.

I løbet af vinteren 1850/51 fik Grundtvig på forskellig måde lejlighed til at overveje sit syn på ægteskabet og til at gøre rede for det både offentligt og privat. Dels gav Spandets forslag om religionsfrihed (49) Grundtvig anledning til at ytre sig om sagen i Folketinget (50) og at skrive om den i Danskeren (51), dels gav Lise Grundtvigs sygdom og død lejlighed til konkrete overvejelser over ægteskabet, både i almindelighed og i særdeleshed for hans eget vedkommende.

Mandag 28. oktober 1850 gav Grundtvig i den debat, der blev ført i Folketinget om, hvorvidt Spandets forslag til lov om religionsfrihed skulle nyde fremme, udtryk for, at ægteskabet som sådant var en borgerlig institution, "medens Vielse i Kirke eller Synagoge bliver en Sag, Ægteskabet selv som borgerlig Sag, aldeles uvedkommende (52). Godt 14 dage senere, 15. november, fik Gundtvig under lovforslagets første behandling lejlighed til at uddybe syne synspunkter. Hans grundsynspunkt var, at "vi allermindst i Kirken enten skulle lokke eller nøde Folk til at hykle" (53). Som borgerlig, samfundsmæssig institution ("indretning"), der tilmed i alder er langt ældre end kristendommen, skal ægteskabet også indgås i borgerligt regie efter de borgerlige love, ikke kirkeligt. Derfor burde også folkekirkens medlemmer indgå deres ægteskab borgerligt, idet det selvfølgelig "stod dem frit for at lade en kirkelig Vielse velsigne deres Ægteskab, naar de ønskede det" (54). Denne tankegang, der lig-

ger helt i forlængelse af Grundtvigs kirkelige - og kirkepolitiske - opfattelse, har som sit udgangspunkt, at "samstemte Hjerter" er en forudsætning for ægteskab i det hele taget, hvorimod "troende Hjerter" er forudsætningen for, at der kan være tale om et kristent - og dermed kirkeligt velsignet - ægteskab.

Efter debatten i Folketinget tog Grundtvig, der var temmelig irriteret over den prædikentone, debatten var holdt i, emnet op i Danskeren, hvor han i nr. 47, 30. november, offentliggjorde en længere artikel med overskriften "Brudevielsen og det borgerlige Ægteskab i Danmark". Det hedder her bl.a., at det hverken er særlige løfter, vilkår eller skikke, der gør et ægteskab til et kristent ægteskab, "nei, den <d.v.s. kristendommen> oplyser kun sine Tilhængere om, hvordan de, hvis de er Ægtefolk, som den hverken befaler eller forbyder dem at være, skal være sindede og opføre sig mod hinanden, for at leve et christeligt Ægteskab, hvortil da ogsaa hører, at de ikke for nogen anden Sag end Utroskab maae skille sig ad."

Nogenlunde de samme tanker giver Grundtvig udtryk for i sin tale til Peter Rørdam og Jutta Carlsen, Marie Tofts søster, som han viede 22. november (55). Den kirkelige velsignelse er, siger Grundtvig, et udtryk for, at det ægtepar, der tager Jesus Kristus med til Bryllup, vil han give "den indbyrdes Kjærlighed af himmels Rod, som ikke bortfalder, den indbyrdes, trofaste og frugtbare Kjærlighed, som Ægteskabet for at være lykkeligt trænger til alle Vegne og alle Dage, denne Kjærlighed, som intet Menneske kan skabe eller opholde hos sig selv eller andre; denne Kjærlighed, som Vorherre Jesus Kristus har elsket os med og elsker sine med til Enden" (56). I forlængelse heraf beskriver Grundtvig længslen efter den levende kærlighed hos et andet menneske som forudsætningen for deres ægteskab med hinanden og oplevelsen af denne kærlighed som ægteskabets indhold i sin sang til Peter Rørdams og Jutta Carlsens bryllup, "En ny Vise til Hr. Peder og skjøn Juttas Bryllup":

Og det var liden Jutta
I Kongens Kjøbenhavn,
I Skjoldmø-Bryst det kjække
Hun følte dybt et Savn.
O, hvem kan dog undvære sin kjæreste Ven!

Ja, det var Hjemmelivet,
Som yndig glider hen,
Og Glæde-Fællesskabet
Med Hjærtets fuldtro Ven!
O, hvem kan dog undvære sin kjæreste Ven!

Grundtvigs svigersøn, P.O. Boisen skriver i et brev til Svend Grundtvig, at hans fader var "godt fornøiet" over dette bryllup (57). Grundtvig kan have haft flere grunde til at være fornøjet. Der var her virkelig tale om både samstemte og troende hjerter (58), men ligeså vigtigt har det sikkert været for Grundtvig, at han her i en større kreds har haft lejlighed til at give udtryk for det forhold, han følte til Jutta Carlsens tilstedeværende søster, Marie Toft. Det kan næppe have været hans egne hjemlige forhold, der har gjort Grundtvig fornøjet.

I det samme brev, hvor P.O. Boisen skriver om Peter Rørdams og Jutta Carlsens forestående bryllup, kan han fortælle sin svoger Svend Grundtvig, at hans moder nu har været sengeliggende en lille uges tid, efter at hun havde skrantet igennem længere tid (59). Lise Grundtvigs helbredstilstand blev i løbet af den næste måneds tid stadig forværret, indtil man kort før Jul måtte se i øjnene, at hun lå for døden. I familiens breve til Johan og Svend Grundtvig kan man følge sygdommens udvikling næsten dag for dag. Brevene handler ifølge sagens natur først og fremmest om Lise Grundtvigs sygdom og hendes sindstilstand. Svigersønnen P.O. Boisen beskriver således den bevægede juleaften efter at lægerne samme dag havde meddelt, at de havde opgivet håbet om hendes helbredelse: "Efter Bordet bad hun os at synge Julepsalmer; Din Gamle gik op og ned og nynnede med, men var bevæget; hun laae saa deiligt med Taarer paa de blege Kinder; det var mig, som vi sang hende ind i Himmerig. Hun takkede os saa hjerteligt. - Det var midt i Sorgen en forunderlig deilig Juleaften, som jeg aldrig skal glemme" (60).

Grundtvigs forhold til Marie Toft har været med til at gøre stemningen i hjemmet endnu mere trykket, end den var i forvejen. Da Lise Grundtvig blev syg, holdt Marie Toft op med at besøge Grundtvig i hans hjem, men han fortsatte med at besøge hende. Da en af familiens kvindelige bekendte foreholdt ham det forkastelige i at gøre det med ordene: "Gaa ikke, De gør en Synd imod Deres Hustru", stod han "en Stund og saa paa hende med sine gennemtrængende Øjne, og saa svarede han: 'Ja, men jeg drages mere af den levende end af den døende'. Og saa gik han" (61).

Samme dag Lise Grundtvig døde, 14. januar 1851, skrev Grundtvig om dødsfaldet til sine sønner. Han skriver her på en mærkeligt bagvendt måde, der vidner om hans stærke bevægelse, at hans sønner vil kunne bo hos ham nogen tid, når de kommer til

København, for at de kan "nyde Efterskinnet af det Liv i Fæderne-Huset, som jeg veed I aldrig glemmer", hvorefter han gør den overraskende tilføjelse, at det mere er sønnerne, der dog nu har været hjemmefra i flere år, som vil savne deres moder, end ham selv, der vil savne sin hustru, da "Ingen bedre veed, at 'Kvinden er livet i Huset' end de, hvis Moder til de blev voxne, var Kvinden i Huset" (62). Grundtvig har her ved sin hustrus dødsleje ladet tankerne gå tilbage til sin egen moder og hendes død. Lise Grundtvig kom i virkeligheden aldrig til at betyde så meget for Grundtvig, at hun som hustruen var i stand til at udfylde end sige fortrænge moderens billede i hans bevidsthed, som han syv år tidligere havde skrevet "Ved min Moders Grav": "Vil nogen slynge en Blomst om min Stav, / Han plante den paa min Moders Grav!" (63).

Dagen efter Lise Grundtvigs begravelse på Vor Frelsers Kirkegaard sendte P.O. Boisen et langt brev til sine svogre med en detaljeret beskrivelse af deres moders sidste dage og hendes begravelse tirsdag 14. januar. Han kommer her også ind på Grundtvigs sindsstemning og reaktion på dødsfaldet. Bl.a. refererer han en samtale mellem sine svigerforældre søndag 12.1.: "Den Gamle gik ud og ind, vilde saa gjerne trøste hende, men kunde vanskeligt høre hende, og hun kunde ikke godt taale det. Dog havde han een god Samtale med hende, hvor hun spurgte ham: "Da skal de i Gravene høre min Røst! skal min Sjæl da blive i Graven?" Da Grundtvig, der havde haft et kort ærinde i byen tirsdag eftermiddag 14.1., da Lise Grundtvig døde, ved tilbagekomsten fik at vide, at hun var død, udbrød han: "Far hen i Jesu Navn!" og brast i gråd. Om Grundtvigs tale over Lise Grundtvig ugen efter ved begravelsen 21.1. skriver P.O. Boisen, at den var god, og han fortsætter, at "det gik godt, uagtet han naturligviis var stærkt bevæget ligesom hele Forsamlingen." "Han kastede selv Jord paa", tilføjer P.O. Boisen, "og det kostede ham meest" (64).

Det er den stemning, der har præget Grundtvig i forbindelse med Lise Grundtvigs sygdom og død ved årsskiftet 1850/51, der går igen i de to salmer, der i Grundtvigs Sang-Værk bd. 4 (1949) er skønnet at være fra netop denne tid, "Est du modfalden, kiære Ven" (65) og "Døden er den sidste Fiende" (66). Hvor den første salme er mere almen i sit sigte, handler den sidste direkte om den døendes og de pårørendes møde med døden:

Hvergang nu en Christen strider
Kiækt med Livets Avindsmand,

Og naar Christne Døden lider
Smilende paa Gravens Rand,
Stille da vor Tanke staaer
Midt i Kedrons Urtegaard,
Hvor Guds Søn, vor Ven i Nøden
Udvei aabned os fra Døden! GSV 4,211.2

Denne salme er interessant derved, at Grundtvig tager den op igen i løbet af sommeren 1851 og trykker den sammen med "Urolige Hjerte" og "Alt hvad som Fuglevinger fik" 7. september i Dansk Kirketidende i en helt omarbejdet skikkelse, der afspejler den personlige udvikling han havde gennemløbet i den mellemliggende tid.

7.

Samtidig med Lise Grundtvigs sygdom og død var Grundtvig inde i en udvikling, der snart ville få begivenhederne omkring årsskiftet 1850/51 til at fremstå som en episode i hans liv. I Grundtvigs tale over Lise Grundtvig er det påfaldende, at kun den første trediedel af talen er præget af et personligt engagement, hvorimod de to sidste trediedele har et meget mere alment, upersonligt præg (67). Omsvinget, hvis der i det hele taget kan tales om et omsving, var imidlertid allerede sket før Lise Grundtvigs død. I de "Danske Nytaars-Vers", som Grundtvig offentliggjorde i det nummer af Danskeren, der udkom 11. januar 1851 tre dage før Lise Grundtvigs død, er afsnittet "Til Dannekvinderne" (68) helt igennem holdt i den samme personligt-erotiske stil som de ovenfor omtalte digte fra 1840'erne, ligesom de samme ord og begreber er brugt her: den gamle skjald, kvinden som moder og elskede, kys, ånd, kærlighed, hjerte, liv og fred:

Og naar det skeer, som vist jeg troer,
Da faaer vi høilys Dag i Nord,
Middags-Glans i den danske Skole,
Hvor I skinne som Aften-Sole,
Hvor I pege som Straaleskiær,
Holde kun paa hvad Kys er værd!
Da, jeg haaber, I ogsaa skal
Holde paa eders gamle Skjald,
Saa han, som en Erindring kiær,
Hviler det varme Hjerte nær,
For han elsked i Liv og Død
Moders Hjerte og Moderskiød,
Fandt for Aanden kun Sommer varm
Tæt ved en øm og kiærlig Barm,
Fandt for Sjælen kun Liv og Fred,
Troens og Haabets, i Kiærlighed! PS 7,143.10

Det er ikke Lise Grundtvig, Grundtvig her har i tankerne, snarere sin moder og Marie Toft, måske også datteren Meta og dat-

terdatteren Elisabeth. Det var tragedien i Grundtvigs liv, at han og Lise uden at nogen af dem egentlig ønskede det, i løbet af 1840'erne var vokset så meget fra hinanden, at han, mens hun lå for døden, kunne skrive som han gjorde i rimet til dannekvinderne.

Det er interessant til belysning af Grundtvigs tankegang senere på året 1851, at han i rimet til dannekvinderne polemiserer mod det kopernikanske verdensbillede, idet han siger, at kan dannekvinderne sammenlignes ved sole, da gå vi - den mandlige verden - i dette tilfælde i modsætning til, hvad der efter Grundtvigs opfattelse var tilfældet i den astronomiske sammenhæng, rundt om disse sole, da det efter Grundtvigs mening nødvendigvis var det væsentligste, der måtte være midtpunktet i universet som i menneskelivet:

> Thi som Solen I overgaaer
> Alt hvad paa Jorden jeg forstaaer,
> Og naar man spørger mig: hvorved?
> Dristig jeg svarer: Kiærlighed!
> Er den Solen paa Himlens Blaa,
> Da ogsaa I er Sole smaa,
> Og om eder det siges sundt:
> I staaer stille og vi gaaer rundt, .. PS 7,143.10

Grundtvig tog i de danske nytårsvers mange forskellige emner op. Et af dem er ønsket i afsnittet "Til den danske Kirke" om, at "Kiærligheds Aand med Sandheds Ord" må fylde kirken med frihed, glæde og

> Frydesang,
> Hvorved lytter hver Fugl i Vang,
> Hvortil alle Guds Engle smaa
> Amen svare fra Himlens Blaa GSV 4,220

Endnu mens Lise Grundtvig lå lig i hjemmet i Stormgade 17 prædikede Grundtvig i Vartov Kirke 19. januar, 2. søndag efter Hellig tre Kongers dag, over brylluppet i Kana. I overensstemmelse med den kirkelige tradition var prædikenen opbygget som en temaprædiken om det kristne ægteskab (69). Prædikenen begynder med et citat af Kingos "O Ægtestand! Du høilyksalig est" (70), og er for størstedelens vedkommende dels et opgør med romersk-katolsk sakramental ægteskabsforståelse og lovprisning af cølibatet, dels en karakteristik af det kristne ægteskab, som svarer nøje til den argumentation, han brugte både i Folketinget og i Danskeren i sine indlæg i debatten omkring Spandets forslag om kirkelig frihed og borgerligt ægteskab.

Grundtvig vil med Kingo-citatet vise, at "vore lutherske Fædre havde bedre Forstand paa, hvad der giør et Ægteskab christe-

ligt end de, der nu saa høirøstet paastaaer, at det er Brudevielsen, thi ligesom det kun er alt for vitterligt at der er holdt Brudevielser i Tusindtal, uden at Ægteparret havde mindste Tanke om at byde Jesus til Bryllup, bede ham være med sig paa deres Glædes-Dag, saaledes tvivlede vore lutherske Fædre heller intet Øieblik om, at jo Herren vilde være midt iblandt de To, som kom sammen i Hans Navn, enten der saa var holdt nogen Brudevielse eller ikke" (71). Inspireret af Jesu forvandling af vand til vin ved brylluppet i Kana som et billede på nadveren sammenholder Grundtvig gentagne gange i prædikenen ægtevielsen og nadveren. Vi må af det, der skete ved brylluppet i Kana, ikke slutte, at "han ogsaa i Aanden kommer til Bryllup, fordi han indbydes og at han der aandelig talt giør Vand til Viin, Sorg til Glæde og Afmagt til Kraft, thi vil vi aandelig have ham til Giæst paa vor Bryllupsdag, drikke af hans den gode Viin og see hans Herlighed aabenbaret, da maae vi først troe paa ham og gaae til ham ved hans Bord, hvor han baade skiænker Vinen og rækker os Kalken, som ene i Sandhed og Kiærlighed kan giøre To til Eet. Kun da følger han hjem med os, men bliver da ogsaa boende hos os med sin Velsignelse, som skrevet staaer: jeg vil boe hos dem og vandre med dem, de skal være mit Folk og jeg vil være deres Gud!" (72). Lidt senere hentyder Grundtvig direkte til det spandetske forslag, hvor han siger, at "da dette Spørgsmaal netop nu hører til Dagens Orden i den lille Deel af Verden, der nærmest omgiver os, saa maae vi saameget mere føle os drevne til at overveie dette vigtige Spørgsmaal i vort Hjerte og ønske at komme saavidt mueligt til Klarhed derover" (73). Derefter følger en historisk redegørelse for spørgsmålet med særlig vægtlæggen på det lutherske synspunkt, og han fortsætter med at slå fast, at "Det gaaer nemlig for det første med Brudevielsen som med alle andre Kirkeskikke, der ikke er indstiftede af Herren selv, men indførte af hans mere eller mindre troe og mere eller mindre oplyste Embedsmænd, at den vel har været og kan være meget opbyggelig, for den som troer, at i Jesu Navn skal al vor Gierning skee om den skal komme os til Gavn, men at ikke blot en christelig Brudevielse som paanødes er aldeles unyttig og høist forargelig, men at selv den bedste Brudevielse bliver en Snare for de Troende, naar de tænker det er den, der kan og skal giøre deres Ægteskab christeligt, da det dog ene kan skee derved, at det giennemtrænges af Christi Kiærlighed, som han ei skiænker nogen ved vore Indretninger men kun de troende ved sin egen Indstiftelse, ved sit Bord, hvor

han baade skiænker dem den gode Vin og rækker dem Saligheds Kalken" (74). Den egentlige forening i det kristne ægteskab sker i sakramentet, i nadveren, hvor Kristus forener sig med sine troende, dem, der hører ham til, og denne forening, både den ægteskabelige og den sakramentale kan i kristen forstand kun ske i frihed. Til sidst i prædikenen har Grundtvig nogle overvejelser om forholdet mellem den ugifte og den gifte stand i kristen sammenhæng, og det resultat, han når frem til, er tydeligvis præget af hans egen situation, idet han konkluderer, at "da der, som Herren siger ingen Giftermaal skal være i Himlen, saa passer unægtelig den ugifte Stand bedst for dem, som har endt deres jordiske Løbebane, men ligesom det er klart, at saalænge Menneske-Slægten skal leve paa Jorden, maa den ogsaa forplante sig, saaledes sige vi ogsaa med Rette, at saalænge Christendommen skal fortsætte sin Virksomhed paa Jorden, vil den netop gennem Ægteskabet udvikle og aabenbare sin Herlighed. Amen!" (75).

Denne prædiken er skrevet af en mand, der har tankerne helt andre steder henne end hos sin hustru, der ligger lig i stuen ved siden af. Den er skrevet af en mand, der er mere optaget af den folkelige og politiske debat og den personlige udvikling, som han står lige midt i. Grundtvig har allerede før Lise Grundtvigs begravelse besluttet sig til at fri til Marie Toft. Den friskhed og beslutsomhed, som sønnen Svend finder hos sin fader ved gensynet godt tre uger senere (76), skyldtes ikke alene evnen til udadtil at kunne skjule, hvad der rører sig i det indre. Også B.S. Ingemann tog fejl af sin gamle ven Grundtvigs sindsstemning ved Lise Grundtvigs død, når han i sit kondolancebrev fra 15. januar skrev, at "om de Ting, der høre Verden til, taler man med rette kun lidt og sagte i Sørgehuset; deres Forgængelighed træder os ogsaa dèr saa nær, at deres Betydenhed synes ringere" (77).

Grundtvig var til stadighed optaget af forhandlingerne i Folketinget, ikke mindst deltog han fortsat meget aktivt i debatten omrking Spandets religionsfrihedsforslag; i denne forbindelse kom han gentagne gange til at beskæftige sig med spørgsmålet om brudevielsen og det kristne ægteskab. Således fik han under folketingsdebatten 27. januar lejlighed til at gentage og uddybe sine synspunkter, sådan som han allerede havde gjort rede for dem i debatterne om efteråret, og sådan som han havde udviklet dem i sin prædiken ugen i forvejen. Et par dage senere, 1. februar, offentliggjorde Grundtvig sit udkast til talen

i Folketinget i Danskeren og gav derved en større offentlighed lejlighed til at følge hans argumentation. Han skriver her til sidst, at det er hans opfattelse, at "som man er Folk, saaledes bliver man Ægtefolk, enten man lader sig vie eller ikke, og jeg troer fremdeles, at naar man beder Vorherre være med sig i hele sit Liv og Levnet, da har man ham ogsaa med sig i sit Ægteskab, enten man er viet i Kirken eller i Huset, af en Præst eller af en Byfoged, og at dersom man ikke beder Vorherre være med sig i hele Livet, da bliver man ogsaa gudforladt i sit Ægteskab, om man saa var viet midt i Peterskirken og det af Paven selv" (78). Grundtvigs synspunkter har virket stærkt på hans samtidig (79), og mange har uden tvivl, ganske vist ud fra forudsætninger, som han ikke har villet godkende, overvejet, hvordan hans eget ægteskab mon havde været.

Grundtvig skrev ikke noget egentligt mindedigt over Lise Grundtvig, sådan som Ingemann opfordrede ham til det i sit brev af 15. januar (80), det nærmeste, han kom et mindedigt, var omtalen af hende i nytårsdigtet "Til min Datter-Datter Elisabeth", der blev trykt i Danskeren 25. januar (81). Den sidste trediedel af digtet indeholder en sammenligning af den lille Elisabeth med hendes mormor, der hed det samme som hun. Grundtvig ønsker for sin datterdatter, at

De Baand, som hos min ædle Viv,
Til hendes Sorg og ingens Glæde,
I Dybet bandt det skiønne Liv,
Som vilde lydt sig selv udkvæde,
De Baand, som nu for hende brast,
Kun som de gamle Bjerge flyttes,
Gid de for dig maa være Bast,
Gid allerhelst de aldrig knyttes! PS 7,145

I modsætning hertil har Grundtvig i det umiddelbart foregående spået den lille Elisabeth, at "lutter søde Ord i Munden, / Og de i Pagt med Rosenkind / Og Kiærlighed" nok ville bringe hende

... til Lykkens Tind,
Til Dronning-Magt og Dronning-Ære;
Thi Kiærlighed i Skiønheds Dragt,
Som aander idel Barne-Glæde,
Kan, som den elskelige Magt,
Selv Kæmper frit paa Nakke træde! PS 7,144

I det følgende udtrykker Grundtvig det ønske for sit barnebarn, at hun af kærlighed til kærlighed må fyldes med det håb, der hæver sig som en fugl. Grundtvig ønsker for hende, at hun vil gengælde den kærlighed, der bliver vist hende, for

.. vil hun det saa længe kun,
Et Kys kan gløde paa vor Mund,

Da fødes brat en Fugl saa fiin,
Som Hjertet dristig kalder sin,
Den Fulg faar selv i Hedning-Daab
Med Rette Yndlings-Navnet "Haab", .. PS 7,144

Grundtvig bruger her en række betydningsfulde signalord, der vender tilbage den ene gang efter den anden i den følgende tid: Kysset, der legemligt svarer til de "søde Ord i Munden", der er de åndelige udtryk for hjertet og kærligheden, og fuglen, der er en af Grundtvigs centrale håbs-metaforer.

Sproget og tonen i "Til min Datter-Datter Elisabeth" er den samme som i nytårsdigtet til dannekvinderne: i det væsentlige upåvirket af Lise Grundtvigs sygdom og død, som de begge bevidst ønsker at komme ud over.

Samme dag Lise Grundtvig døde, skrev Grundtvig om dødsfaldet til sine to sønner Johan og Svend (82). Henholdsvis 18. og 19. januar skrev de to sønner tilbage til deres far, og begge kommer de i deres svarbreve ind på deres mors tunge sind. Svend Grundtvig skrev, at hans mor "bar sin Sorg og sit Savn, til det knuste hendes kjærlige Hjærte" (83). Johan Grundtvig skrev, at hans mor "vistnok i Grunden gjennem mange Aar" havde længtes efter Herrens Hvile, "thi hun var aldrig rigtig glad herneden, saalænge jeg har kjendt hende, og Verden tog hun sig altfor nær, til egenlig at kunne finde sig lykkelig i den" (84). Et par uger efter tager Grundtvig sig sammen til at skrive til sin ældste søn Johan. Først skriver han om sin længsel efter sine sønners tilbagekomst til København, men konkluderer, at "det er som alt det hjertelige i Livet, hvad der maa komme af sig selv, uden at vi enten kan fremkalde eller egenlig talt engang forberede det," og han fortsætter, at "Saaledes kunde jeg jo ikke engang fordrive de Skyer, der, som Du meget rigtig siger formørkede længe min ædle Medhjælps Synskreds, eller opmuntre hende med den Livs-Anskuelse, der har holdt mig opreist under mange Storme og vedligeholdt det glade Haab, uden hvilket det er umueligt at følge den bedste Vei, med Roelighed og faste Skridt" (85).

Det er på denne baggrund, man skal forstå Grundtvigs reaktion på det mindedigt over Lise Grundtvig, som han modtog en halv snes dage senere fra sin ven B.S. Ingemann (86). Ingemann har i sit fornemme digt, der er holdt i en afklaret vemodsstemning, uden tvivl i høj grad ramt situationens stemning udfra Lise Grundtvigs forudsætninger. Digtets hovedord er "Guds Fred", der gentages i stroferne 3, 5 og 6:

Fra Aandens store
Evige Fædreland
Hvisker hans Ungdomsbrud:
Guds Fred! Du Kjære! (str. 3)

Guds Fred hun aander
Ud fra sit Paradis
Til dem, hun elsked, .. (str. 6)

Grundtvig skulle senere vende tilbage til begrebet Guds fred, sådan som han oplevede den.

I sit svarbrev 18. februar (87) forklarer Grundtvig først, at han ikke har svaret på Ingemanns kondolancebrev tidligere, fordi han i den første tid "kun meget ugjærne talte, selv med venner, om min Lises Lidelse og Død." "Hun led nemlig meget og meget længe, og jeg led ikke lidet, saa da Gud "for Kristi Blod gjorde Afskedstimen god", da takkede jeg ham af mit inderste Hjærte baade paa hendes og mine Vegne, og kunde intet Øjeblik ønske hende tilbage med en efter Lægernes enige Udsagn ulægelig Sygdom og et, saa vidt jeg kunde skønne, til Døden utrøsteligt Hjærte." Senere i brevet tager Grundtvig igen tilløb til at fortælle Ingemann om, hvad han tænkte og følte i forbindelse med Lise Grundtvigs død: "- nu maa jeg i Guds Navn baade sige og skrive, hvad sandt er, uden ængstelig at spørge, hvordan det vil se ud, - og det er sandt: jeg kunde ikke længer trøste og opmuntre den ædle Sjæl med det tunge Sind, og hun kunde da heller ingenlunde trøste og opmuntre mig, som dog ogsaa trænger langt mere til begge Dele, end Verden véd eller med Guds Hjælp skal faa at vide. Derfor sørgede jeg vel inderlig ved hendes Dødsseng, men <u>ikke</u> ved hendes <u>Grav</u>, hvor jeg sagde af mit inderste Hjærte: Herren <u>gav</u>, Herren <u>tog</u>, Herrens Navn være lovet!"

Sammen med Ingemanns mindedigt er disse fortrolige ytringer til en nær ven centrale for forståelsen af Grundtvigs tankegang i 1851. Ingemann taler i digtet om fred som en personlig-religiøs oplevelse, i sit svarbrev til Grundtvig 19. februar (88) taler han om den politiske fred efter den nylig afsluttede treårskrig, hvor disse forskellige freds-begreber for Grundtvig var sider af samme sag. Grundtvig taler i sit svar til Ingemann om sine personlige problemer, der viser, at de går langt ud over forholdet til Lise Grundtvig og begivenhederne omkring hendes død. Grundtvigs personlige krise er af langt mere dybtgående karakter, sådan føler han det i hvert fald selv, den drejer sig om hele hans grundlæggende eksistensforståelse, og, som senest krisedigtene fra 1840'rne viser, har Lise Grundtvig ingen

plads haft i denne sammenhæng; tværtimod, fra slutningen af 1840'rne indtager Marie Toft den plads i Grundtvigs Liv, som Lise Grundtvig, sådan som digtene til og om de andre kvinder i Grundtvigs liv fra Constance Leth til Luise Hennings viser det, i virkeligheden aldrig har haft. Hvor meget Ingemann har haft kendskab til forbindelsen mellem Grundtvig og Marie Toft kan ikke ses af deres brevveksling, men det er overraskende på baggrund af Grundtvigs stærke udtalelser at læse begyndelsen af Ingemanns svarbrev, der begynder: "Dit kjærlige, oprigtige Vennebrev har glædet baade mig og min Lucie, og vi tro nu ret klart at se ind i dit kjærlige Hjærte og forstaa Dybden i dets Bevægelser, baade naar du led og tav, og naar du ved din elskede Lises Grav med Job takkede Herren, som gav og tog, og havde givet den skjønne Sjæl Frihed og Fred, der her laa lammet med tungt Sind under Korset." (89).

8.

22. marts offentliggjorde Grundtvig i Danskeren den sang, han på Marie Tofts opfordring havde skrevet til den festgudstjeneste, der blev holdt i Rønnebæk Kirke "for de hjemkomne Landsoldater" (90): "Syng med os, baade Mark og Skov" med titlen: "Lovsang for de Danskes Seier i Kampen for Fædrelandet". I sangen opfordrer den/de syngende naturen, universet og alle (fredselskende) mennesker til at lovsynge Gud og den fred, han har givet. Det er tydeligt, at det ikke kun er den politiske fred, Grundtvig har i tankerne, freden har for ham en både religiøs og personlig dimension, ligesom den erotiske tydning og oplevelse af fredsbegrebet, der afspejler sig i Grundtvigs digtning efter mødet med Marie Toft, også her ligger bag digtets formuleringer, således i den oprindelige strofe 4: "Syng med os, hvem der elsker Fred, / Liv og Lys i al Kjærlighed!"

I den næste strofe hedder det, at "Blomstre skal Freden her paa ny, / Kjærlighed synge høit i Sky: / O, Gud ske lov!" og i den følgende strofe udvikler Grundtvig endelig sit fredsbegreb, der her i lige grad er nationalt, religiøst og personligt:

Syng med os, baade Syd og Nord:
Fred med os har Gudsfredens Ord,
Vandre det skal fra Favn til Favn,
Byde: Guds Fred! i Jesu Navn,
o, Gud ske Lov! opr. str. 6

Sangen til festen for de hjemvendende soldater er ved sin behandling af begreberne 'lovsang', 'fred' og 'kærlighed' et af de centrale forarbejder til "Urolige Hjerte" og "Alt hvad som

Fuglevinger fik" fra eftersommeren samme år, men der er endnu lang vej, før den personlige oplevelse og de formelle og poetiske begreber, der på én gang skal rumme og udtrykke denne oplevelse, er tilstrækkeligt afklarede for Grundtvig.

9.

Nogenlunde samtidig med "Syng med os, baade Mark og Skov" er "Kong Hjerne paa Jorden / er vide berømt" ('Hjærne-Skjald i Danmark') (91) blevet til. Grundtvig giver her et poetisk udsyn over Danmarks situation i samtiden, idet han hele tiden har sit forhold til Marie Toft i tankerne. Udgangspunktet er sagnet om skjalden Hjarne, der for sit mindekvad over Frode Fredegod blev konge efter ham. Da Grundtvig, sådan som han gør opmærksom på det i strofe 5, opfattede Hjarne som identisk med Brage (92) får digtet en historisk-mytologisk-poetisk karakter, der understreger det konkret folkeliges og personliges universelle karakter. Efter at have afvist den græsk-romerske forvrængning af denne sammenhæng fortsætter Grundtvig, sådan at der ikke er noget at tage fejl af for den, der kan læse, ikke mindst mellem linierne:

I Fredegods Dage,
I Asernes Tal,
Kong Hjerne hedd Brage,
Ænheriers Skjald,
Vort Norden omstraalet
Har med Asamaalet
Hans bølgende Hav-Hjernespind!

I Dannemarks Skove,
Hvor Rosen gror vildt,
Hvor sødt man kan sove,
Der drømdes og mildt,
Der kaldte man gjerne
As-Brage Skjald-Hjærne,
Det jævne man der hued bedst!

Af Blomster paa Tue
Han bandt vel en Krands
Til Hjerternes Frue
Med Guldtaare-Glands,
Men grovt var vist Bindet,
Var finere Spindet,
Da var det Hav-Fruens, ei hans. PS 7,149.5-7

Hjerte-fruen er tegnet i Marie Tofts billede, ligesom roserne hentyder til Langernes våben. Sig selv har Grundtvig skildret i Hjarnes billede. Kong Frode Fredegod er mytisk-poetisk identisk med kong Frederik 7., her som andetsted, jfr. str. 13, hvor det siges om Frode Fredegod, at han var "den Sidste af Ætten".

I modsætning til "Sang om Guld og grønne Skove" er det i

"Kong Hjærne paa Jorden" ikke først og fremmest Brages hustru Idun, der er det mytisk-poetiske billede på Marie Toft, men Freja, hvis guldtårer over den savnede ægtemand Odder (93) flere gange i digtet bliver brugt som billede på længslen efter den tabte, men i mindet genfundne virkelighed. Billedet glider her sammen med billedet af Idun med guldæblerne (sml. str. 22 og 24).

Det er skjaldens - digternes - opgave at holde mindet (94) levende, med levende ord og sang svarende til de to kvindelige guders guldæbler og guldtårer. Gennem mindet er folket og det enkelte menneske sig selv ligt, i kontinuitet med sig selv og den verdens-historie, Gud har skabt dem til at være en del af. Hele digtet er et udtryk for Grundtvigs opfattelse af dén historisk-poetiske sammenhæng, som mødet med Marie Toft forløste for ham, og som det var hans digteriske opgave - som skjald - på en gang at formulere og fastholde, både som en personlig og som en folkelig virkelighed. For Grundtvig peger Hjarne-sagnet frem mod den situation, han mente at opleve i sin samtid, hvor det var digterne - med ham selv i spidsen - der ved at åbne op for danskernes historisk-poetiske sammenhæng havde skabt en ny folkelig og politisk virkelighed, nemlig dén folkelige og politiske virkelighed, der skulle - og kunne - bære det nye folkestyre, på samme måde som Hjarnes mindekvad havde skabt den folkelige og politiske virkelighed, der kunne bære Danmark videre efter Frode Fredegods død:

Derfor skal i Norden,
Mens Skoven er grøn,
Derfor skal paa Jorden,
Mens Rosen er skiøn,
Med <u>Høi-Nordens</u> Skjalde
Sangfuglene alle
Om <u>Dannemark</u> kvæde i Kor.

Saa Danmarks Guld-Aare
Sig speiled i Rav,
I <u>Freias</u> Guld-Taare,
Som Solen i Hav,
Som <u>Mindet</u> gienkalder
Den svundne Guld-Alder
I Ønske, i Drøm og i Sang. PS 7,149.23-24

På spørgsmålet om, hvordan danskerne har fået evne til en "Sang, / Der, dejlig som Guldet, / Opstiger af Muldet, / Opfarer med Lærken i Sky?" (str. 28), svarer Grundtvig, at

Er <u>Hjertet</u> i Barmen
Da Aanden saa kiært,
Har <u>Lyset</u> i Varmen
Et Herberg saa sært,

At Natten og Dagen
Giør lidt kun til Sagen,
Hvor Kiærlighed to giør til Eet! PS 7,149.30

og resten af digtet er en udredning af dannekvindens betydning for den danske skjald, der er den samme som hjertets betydning for hjernen som menneskenaturens to komplementære halvdele (Grundtvig afleder gudenavnet Brage af det angelsaksiske brægen (> brain) og lader det ligesom Hjerne betyde hjerne (95). Kvindens betydning for manden, det kvindeliges for det mandlige er afgørende. Det gælder for menneskelivet i almindelighed og i særdeleshed for digtekunsten, skjaldskabet. Grundtvig kan derfor ikke alene sige:

Men det var igrunden
Den Frue saa fiin,
Som raader for Munden,
Dens Mjød og dens Viin,
Som Hjerte for Hjerne,
Hun fødte sin Stjerne,
Bar Lys under Bælte i Løn. PS 7,149.35

han kan også tilføje, at

Saa vide paa Jorden
Er Skjaldskab kun Tant,
Endnu dog i Norden
Er Skjaldskabet sandt,
Mens hos Dannekvinder
Det søger og finder
I Mindet sin Møderne-Arv. PS 7,149.43

En direkte forbindelse mellem Hjarne og det kvindelige finder Grundtvig i den tyske Hjarne-tradition i Gudrun-digtet, hvor der fortælles om, hvordan "Kong Hjarne og Frode (Horant og Früte) fra Danmark gaae som Atles (Hetels) Sende-Bud til Irland (Eyrlanndt), at beile til den skiønne Hilde, som Hjarne ogsaa vinder med sin deilige Sang, hvorom det hedder, at alle Fugle taug for de søde Toner." (96). Grundtvig har uden tvivl haft dette i tankerne som en yderligere illustration af sit forhold til Marie Toft, dog med den forskel, at han i sine digte om forholdet til Marie Toft hele tiden opfordrer fuglene - og den øvrige natur som i "Syng med os, baade Mark og Skov" - til at synge med. Iøvrigt er det påfaldende, at alle de kvinder, der bliver beskrevet i "Kong Hjerne paa Jorden" er skildret som den borgfrue, Grundtvig havde lært Marie Toft at kende som.

Som allerede nævnt er det Freja, der ligger bag skildringen af det kvindelige i "Hjærne-Skjald i Danmark". I stroferne 15 og 24 nævnes hun direkte, andre steder som i stroferne 7 og 14 hentydes der til hendes guldtårer, og i stroferne 35 og 36 kal-

des hun "Den Frue saa fin", her med direkte association til 'Fru Marie', ligesom i strofe 7, hvor Freja kaldes "Hjærternes Frue". I Nordens Mythologi[2] kalder Grundtvig Freja "en Forgudelse af den Danske Kvindelighed" samtidig med at han taler om, at Frue-Navnet, der, efter Oldtidens Vidnesbyrd, udsprang af Freyas, er et Hæders-Navn for Nordens Kvinde." (97). Sammenhængen er ikke til at tage fejl af, det er sin oplevelse af Marie Toft, Grundtvig har lagt ind i sin skildring af Freja som den kvindelige baggrund for Hjarnes og dermed for sin egen eksistens som Skjald i Danmark. At der ikke er tale om et pludseligt digterisk indfald viser en sammenligning med sangen om Idun og guldæblerne ("Sang om Guld og grønne Skove") fra sommeren 1846 og digtet "Til Dannekvindens Priis" ("Moder sød og Datter fiin") fra sommeren 1848, hvor Freja skildres som billedet på den danske kvinde, idet både Idun og Freja er Grundtvigs poetisk-mytologiske navne for Marie Toft. Der er, som også de senere digteriske vidnesbyrd viser, tale om to af Grundtvigs centrale poetiske Marie Toft-metaforer.

10.

Efter en familietradition (98) opsøgte Marie Toft en forårsdag 1851 Grundtvig for at indbyde ham til et sommerophold på Rønnebæksholm. Grundtvig skal da efter at have tænkt sig om have set på hende og sagt: "Skal jeg i Sommer komme til Rønnebæksholm, da kan det kun være som Deres Trolovede?" Hvornår denne samtale har fundet sted kan ikke siges med sikkerhed, bl. a. fordi Grundtvigs og Marie Tofts brevveksling er gået tabt, men meget tyder på, at den kan have fundet sted allerede nogenlunde samtidig med tilblivelsen af første del af digtet "Skjaldelivet i Danmark", der blev bragt i Danskeren 12. april (99).

Både formelt og reelt er "Skjaldelivet i Danmark" en fortsættelse af "Hjærne-Skjald i Danmark". Versemålet er det samme, d.v.s. en syvliniet strofe med den samme udvidede anapæstiske rytme som i "Nyaars-Morgen". Selvom "Nyaars-Morgen"s strofer er 4 linier længere, er der ingen tvivl om slægtskabet, der meget vel kan skyldes, at Grundtvig i digtene fra vinteren og foråret 1851 genoptager den mytologisk-selvbiografiske stil fra "Nyaars-Morgen".

Hvor "Hjærne-Skjald i Danmark" samler skildringen omkring Hjerne (/Brage) med inddragelse af den kvindelige sammenhæng, der har betydning for forståelsen af ham og hans udvikling, har tyngdepunktet i "Skjaldelivet i Danmark" forskudt sig i retning

af den kvindelige sammenhæng, der her ikke mere er hovedsagelig anonym, sådan som tilfældet er i "Hjærne-Skjald i Danmark", men er personificeret af tre klart skildrede kvindeskikkelser, henholdsvis Idun, Gefion og Sigrid, der ikke ligesom Freja i "Hjærneskjald i Danmark" er brugt til en karakteristik af digtets mandlige hovedperson, men selv er fremstillingens hovedpersoner, der klart dominerer i forhold til dens mere anonyme, mandlige jeg.

"Hjærne-Skjald i Danmark" slutter med en skildring af Sjælland som et nordisk Arkadien, hvor digteren - skjalden - ("Fuglen") og digtekunsten - skjaldskabet - har hjemme:

Saa findes paa Jorden
De Saliges Ø'r
I Hjertet af Norden,
Hvor Fuglen ej dør,
Men sover og vaagner,
Og synger og dovner,
Mens Himlen og Bølgen er blaa! PS 7,149.52

Denne skildring af Sjælland, der for Grundtvig er indbegrebet af Danmark, er udgangspunktet for "Skjaldelivet i Danmark I". Den første del af digtet (str. 1-9) giver en skildring af Sjælland og Grundtvigs Forhold til sin fødeø, der leder tanken hen på hans 31 år gamle "Langt højere Bjerge" (100) ("Lad andre det drille, / At Veiret er graat, / At Marken er lille / Og alting er smaat, / ..." str. 4). På Sjælland findes de rette historisk-poetiske ("Kierminder" str. 7, "Fugl" og "Sangene" i str. 8) forudsætninger for det fuldt udfoldede menneske- og skjaldeliv. Derfor er det også den (syd-)sjællandske strandeng, der faldt Grundtvig i øjnene, da han fra Parnas "Liakure, / Hellenernes Fjæld" str. 9) så sig om efter "Speilet for Skjaldenes Liv". Herefter viser det sig så, at det er den kvindelige sammenhæng, de kvindelige forudsætninger, der gør Sjælland, det sted, hvor "Kvinderne har det lyseste Hoved og Mændene det bløde-ste Hjærte" (101), til indbegrebet af det historisk-poetiske Danmark.

Grundtvig ser helt bogstaveligt Idun vokse frem mellem engens blomster. Da han forestiller sig, at han står på Parnas er det naturligt at sammenligne hende, der kaldes "Asernes Æble-Giæmmerske" med grækernes høstgudinde Persefone, men som de livgivende æblers vogter er hun "i Betydning saa høit over hende, som Valhal over Elysium, eller som det historisk-poetiske Element i Norden over det i Grækenland" (102). Grundtvig gentager derefter temaet fra "Sang om Guld og grønne Skove", Iduns liv-

givende betydning for sin ægtemand, skjalden Brage og sammen med ham for alle skjalde. "Ja, Engenes Smykke!" siger Grundtvig i strofe 14, "Du er mig et Speil / Paa Skjaldenes Lykke", og han tænker her uden tvivl på enken Marie Tofts livgivende betydning for ham selv. Også på Marie Tofts sang (103) har Grundtvig tænkt, da han skrev om Idun;

Med blomstrende Kinder
Og Smil om sin Mund,
I Kreds af Kiærminder
Sig leirede hun,
Guldæbler saa skiære,
Som Asken kan bære,
Med dem leged Disen i Skiød.

Som Fugle i Lunde
Hun kviddred derved,
Hun kaldtes Idunne
og Guldvægt og Hedd,
Hun kunde forynge,
Som Skjaldene synge,
Med Æblerne sine de graa. PS 7,152 I,19-20

Fra strofe 26 samler Grundtvig sin fremstilling omkring en skildring af asynjen Gefion. Om Gefion skriver Grundtvig i Nordens Mythologi[2] (1832), at hendes navn "sikkert betyder Glæde", af angelsaksisk 'gefean' (104). Han henviser til myten om hvordan hun pløjede det land, hun kaldte Sølund ud af Sverige, og hvordan "det var Odin selv, der da han kom til Fyen, sendte Gefion ud at være om Land til ham, og at hun siden ægtede hans Søn Skjold, med hvem hun ogsaa satte Boe i Leire." Grundtvig fortsætter med, at "Ligesaalidt nu, som Man har tvivlet om, at ved Sølund forstaaes Sælland, ligesaalidt burde Man tvivle paa, at Gefion betyder her hverken meer eller mindre end Fyen (Fion), og at Mythen skal sige, det var Fyen og Jylland, der, med forenede Kræfter rev Sælland fra Sverrig, og gjorde Leire til Stolkonge-Sædet i Danmark", og han slutter sin omtale af Gefion-myten med at sige, at har "Gefion, som jeg formoder, fra Arilds-Tid været forbundet med Skjold-Mythen, da havde det aabenbar langt meer at betyde, og kunde hardtad giælde for hendes mythiske Fødsel, eller var dog sikkert hendes Vugge" (105). Det er den samme opfattelse af Gefion-mytens sammenhæng og af Gefion-navnets ætymologi, der genfindes i "Skjaldelivet i Danmark", hvor Grundtvig i strofe 30 binder Gefionafsnittet sammen med det foregående ved at nævne, at det var "mens Idun og Brage / End leved i Nord", Gefion pløjede Sjælland ud af Sverige, og han fortsætter i strofe 31, sikkert med sin sjællandske veninde Fru Marie Toft i tankerne:

Ja, Fruen hin feire,
Som Skjaldene sang,
Blev Dronning i Leire,
I Old-Danevang;
Og paa sit Høisæde,
Som Danskernes Glæde,
Hun er deres Gammen endnu. PS 7,152 I, 30

Resten af første del af "Skjaldelivet i Danmark" handler mytologisk-historisk poetisk om Grundtvigs og Marie Tofts forhold til hinanden og er gennemtrængt af en erotisk stemning, der ikke lader nogen tvivl tilbage om, hvor Grundtvigs tanker har været, da han skrev digtet.

En væsentlig grund til Grundtvigs udførlige brug af Gefionmyten er den mytiske sammenhæng, den giver hans og Marie Tofts forhold til hinanden ikke alene derved, at de begge er sjællændere, men også derved at de takket være deres fælles forbindelse tilbage til de gamle Hvider gennem slægtens stamfader Palnatoke skulle stamme fra oldtidens fynske stormænd, der igen skulle være mytiske efterkommere af Gefion og Odin og i slægt med skjoldungerne (106). Hvor historisk virkelig Grundtvig har opfattet denne mytisk-historiske konstruktion er svært at sige, men der er, sådan som ikke mindst hans digteriske ungdomsværker om Palnatoke viser det (107), ingen tvivl om, at han har mere end leget med tanken, og at mødet med Marie Toft har givet de gamle forestillinger nyt liv.

Grundtvig taler om "Glæden og Sangen", d.v.s. henholdsvis Gefion og skjalden, der igen står for Marie Toft og ham selv, der hører sammen som naturskabte dele af samme helhed:

Ja, Glæden og Sangen,
Som Kvinde og Mand,
Ei trættes om Rangen
Paa Land eller Strand,
Men altid i Følge,
Paa Land og paa Bølge,
De skiftes til forrest at gaae. PS 7,152 I,33

Grundtvig kæder her sangen sammen med Danmarks genier, havfruerne, der opfattes som Gefions mytologiske efterkommere, og som for Grundtvig er personificerede i de danske kvinder med Marie Toft som indbegrebet af den danske kvindelighed. Grundtvig oplever og beskriver sangen som foreningen af det mandlige og det kvindelige i en nærmest mytisk-erotisk sammenhæng:

Paa Bølger og Tuer
I "deiligste Vang"
Giør Sangen Havfruer
Og Havfruer Sang,
Hvor Danskerne kvæde,

Hvert Kvad aander Glæde,
Og Glæderne kvæde paany. PS 7,152 I,34

Det mandlige og det kvindelige, manden og kvinden, forudsætter hinanden i en evig vekselvirkning, ligesom selve Danmark er en levende, uadskillelig vekselvirkning mellem sø og land. Sangen er rammen for glæden som livets udtryk på samme måde som det kvindelige er det mandliges indre virkelighed. Denne mandlig-kvindelige gensidighed sætter Grundtvig i strofe 35 ind i sin religiøse sammenhæng. Det er digternes - skjaldenes - gudgivne opgave gennem digtningen at give udtryk for den mytiske, historisk-poetiske sammenhæng mellem Himmel og jord og den dermed forbundne levende forbindelse mellem det guddommelige og det menneskelige, en opgave det dog er umuligt at løse uden det kvindeliges produktive receptivitet eller kvindens livgivende medleven, sådan som Grundtvig havde oplevet den senest og stærkest hos Marie Toft, der også her er hans forståelsesbaggrund. Glæden og glæderne alluderer til Gefion og havfruerne, der igen er det mytisk-poetiske udtryk for den - danske - kvindelighed, som Marie Toft personificerede for Grundtvig:

Fra Oven er Livet,
Saa vide paa Jord,
Til Skjaldene givet
Med vingede Ord,
Men ei alle Steder,
Hvor Kvad skabde Glæder,
Blev Kvadet af Glæden gienfødt. PS 7,152 I,35

Ikke alle steder blev kvadet genfødt af glæden, men i Marie Tofts sang, i det liv, der var i og omkring hende, skete det.

Fuglemotivet i str. 35, "Vingede Ord" videreføres i næste strofe, hvor Grundtvig siger, at det for danskere "er en Kiendsgjerning / Af Lykkens Guldterning, / Vor Moder lod Fuglen ei dø", og i næste strofe hedder det i forlængelse heraf, at "Fordi Dannekvinden / Med Rose paa Kinden / Af Hjertet har Fuglen saa kiær" (str. 37). Digteren, skjalden eller ligefrem danskeren er i sit liv og i sin digtning, sit skjaldeskab, direkte afhængig af det liv og den i direkte forstand hjertelige sangbund, kvinden (Dannekvinden) kan give ham. Grundtvig griber her tilbage til billedbrugen i fødselsdagsdigtet til Marie Toft 4. august 1849, idet han ikke alene i str. 37 siger, at "Skjaldskab forynges / i Gefions Favn", men fortsætter:

Hvor Kvinden ei længer
Har Buret i Barm,
Der selv med Guldstænger
Er Skjalden dog arm,

Der tidlig han graaner,
Og naar han neddaaner,
Da aldrig paany han opstaaer. PS 7,152 I,38

Efter i str. 39 at have henvist til Gefion-myten som et udtryk for skjaldelivets psykologiske sammenhæng i Danmark, vender Grundtvig i str. 40 tilbage til den eksplosion af liv, mødet med det kvindelige - Marie Toft - i havfruens digteriske skikkelse har betydet for ham. Perspektivet rettes historisk-poetisk tilbage til middelalderen og havfruen ses som en borgfrue (i Marie Tofts billede), der træder dansen og synger for, sådan som det nu igen, direkte, indirekte, er sket for Grundtvig i hans møde med Fru Marie:

Her til Kæmpevisen
Hun dandsed ifjor,
Og nu bryder Isen
Hun atter i Nord,
Hun synger, hun dandser
Og Skjalden hun krandser
Naar ømt hun ham tager i Favn. PS 7,152 I,40

Dette møde med det kvindelige, der får Grundtvig til at "kvæde / Med Lyst og med Glæde / I Midvinters Tid som i Vaar!" (str. 41), er imidlertid ikke alene en mytologisk eller historisk-poetisk begivenhed, det er også, sådan som det umiddelbart bliver oplevet, en erotisk oplevet virkelighed. For at beskrive den bruger Grundtvig kysset, der som erotisk-poetisk dobbeltmetafor på én gang betyder de elskendes gensidige kærtegn og den levende sang, som når, som her, digterens (skjaldens) veninde synger hans sang og dermed tilegner sig den som udtryk for sine egne tanker og følelser. Som Grundtvig oplever det, er denne dobbeltbetydning udtryk for den tættest tænkelige gensidighed:

Hvor Kys følger Kvadet
Paa Læbe fuldsød,
Opvoxer af Badet
Kindrosen saa rød,
Og Kvad følger Kysset,
Saa aldrig neddysset
Kan blive den deilige Sag. PS 7,152 I,42

Her vender Grundtvig tilbage til det stikord for hele digtet, han gav i strofe 1: "Kun smaat har jeg bejlet". Selvom sammenhængen i strofe 1 ikke er erotisk, viser slutningen af digtet, at Grundtvig alligevel har haft den erotiske betydning i tankerne. I strofe 43-47 anvender han sagnet om kong Sigvalds datter Sigrid og hendes på én gang trofaste og listige bejler Oter Ebbesøn (108) i forlængelse af Gefion-myten på sit forhold til det kvindelige og dermed Marie Toft, også her sammenkædet med

fuglen og kysset som billeder på skjaldens sang og kvindens tilegnelse af den:

Skjøn Havfru i Sundet!
Skjøn Sigrid paa Ø!
Du, som rosenmundet
Lod Fuglen ej døe,
Men aanded Livs-Varmen
Fra Dybet i Barmen
Med Kys i det klangfulde Rim!

Ved dig har jeg kvædet
Med Liv og med Lyst,
For dig har jeg kvædet,
Som du mig har kyst,
Om dig vil jeg kvæde,
Som Gefion-Glæde,
Som Dronning paa Bøgenes Ø. PS 7,152 I,43-44

Digtet slutter med en strofe, der endnu engang fastholder og understreger sangen som det centrale udtryk for den erotiske sammenhæng med kysset og det vingede ord (fuglen!) som den kvindelige og den mandlige del af den fælles helhed:

Naar Kvadet, du synger,
Med Liv og med Lyst
Paa Læberne gynger,
Du Skjalden har kyst,
Ja, kysser igrunden
Ham lige paa Munden,
Afkysser ham vingede Ord! PS 7,152 I,48

I 2. del af "Skjaldelivet i Danmark" (109) fortsætter Grundtvig den mytologisk-selvbiografiske skildring af sig selv og sin samtid, som han havde begyndt i digtets første del. Som i første del er det umuligt at se, hvor det mytologiske holder op og det personlige begynder, eller hvor det almene afløses af det historisk konkrete. I virkeligheden er der tale om, at han på én gang bruger den nordiske mytologi som tolkningsmodel til sit møde med Marie Toft og, omvendt, sit møde med Marie Toft som nøgle til forståelse af den nordiske mytologi.

Udgangspunktet i 2 del af "Skjaldelivet i Danmark" er den gåde, som tilværelsen er, og som kun kan løses digterisk. Det digteriske, den poetiske sammenhæng, sådan som digterne ser og beskriver den, giver liv og ånd til den kvindeligt-mytologiske virkelighed, der på samme tid er dens mulighedsbetingelse. Dette beskriver Grundtvig i det gensidigt erotiske møde mellem skjalden og havfruen, som anslås i strofe 1, og som er det bagvedliggende tema for resten af digtet:

Fulddyb er din Gaade,
Du Havfru i Nord!
Saa dyb som Guds Naade,

Kun løst af Guds Ord:
Af alle de Munde,
Som gløded i Lunde,
Tilkyssed dig Liv du og Aand. PS 7,152 II,1

I næste strofe spilles der på dobbeltbetydningen af 'glæde', der her ligesom i første del af digtet både betyder den glæde, som gør glad (sml. her str. 6-8!) og den Gefion, der gjorde Sjælland glad (sml. igen str. 6-8!), idet glæden ikke alene er en følge af skjaldenes sang, men også dens forudsætning! I strofe 3 går skjaldebilledet over i fuglebilledet, idet fuglen ligesom skjalden beskrives som den, der kan ane det livgivende land (de levendes land) bag det vilde hav (døden):

Hvor Varmen har hjemme,
Kan Fuglen fornemme
Hinsides det vildende Hav. PS 7,152 II,3

Med denne tilbagegriben til krisemotivet fra midten af 1840'rne (110) fortsætter Grundtvig i strofe 4 med et alment-mytologisk afsnit, der går frem til strofe 18.

Med henvisning til de hedenske myter ('I Hedenolds Dage', (str. 4) konstaterer Grundtvig, at det altid har været sådan, at skjaldene i Danmark har samlet sig på Sjælland, nærmere betegnet Lejre, hvor Gefion (Glæden!) var kong Skjolds dronning, samtidig med at hun (- Gefion, havfruen, glæden -) på sin side var afhængig af skjaldenes sang (sml. str. 1):

Saa aarle og silde
Af Skjaldskabets Kilde
Du drak som man dier med Kys! PS 7,152 II,5

Ved at bruge kysset som metafor antyder Grundtvig den gensidige erotiske sammenhæng. Samtidig viser han skjaldenes afgørende betydning for liv og ånd ved i den følgende strofe at lade de gamle skjalde ligesom heltene i Valhal

... opstaae,
Med Sangene fine,
Hos Sønnerne dine,
Sang-Moder i Lille-Gladhjem! PS 7,152 II,6

De døde heltes, enheriernes, daglige kamp og genopstandelse kombineres med det liv i eftermælet, som Brage (nævnt i str. 4 sammen med Odin) gav dem i sin skjaldekunst, samtidig med at det kvindelige er mulighedsbetingelsen for både liv og eftermæle. At Grundtvig med 'Lille-Gladhjem' tænker på Sjælland (gennem associationsrækken 'glad - glæde - Gefion - Sjælland') viser de følgende strofer, idet der i strofe 7 om "Lyksaligheds Ø", "Hvor Heltenes Sjæle / Fandt Liv og fik Mæle", siges, at

"Sjæl-Land vi kaldte vor Øe" (str. 7), samtidig med at Sjælland i strofe 8 omtales som den geografiske virkelighed bag det græske sagn om de lyksaliges øer ved verdens ende.

Efter den ætymologiske udredning omkring Gladhjem - Sjælland vender Grundtvig tilbage til begrebet "Sang-Moder", der er temaet for de følgende strofer, indtil strofe 18. Efter i strofe 9 at have konstateret, at sangen skal høres, ikke læses ("Kun latterlig klinger / Det Ord vel i Bog, / Der fødtes med Vinger / Paa Aandernes Sprog" (str. 9), slår han i strofe 10 fast, at det er den guddommelige virkelighed, skjaldene beskriver ("Paa Aandernes Tunge, / Som Skjaldene sjunge, / Er altid det høibaarne Ord." Str. 10). Samtidig har skjaldenes sang og dermed også deres kvindelige forudsætning eskatologisk betydning; skjaldenes sang er ikke alene den guddommelige virkelighed, sådan som den gennem mødet med det kvindelige fødes til verden, den er også den menneskelige virkelighed i dens åbenhed mod det guddommelige:

Se, her Gylden-Aaret,
Som jeg raabde ud!
Til Verden har baaret
Det Havfruen prud,
Bar let under Hjerte,
Men fødte med Smerte
Det guldprude, vingede Ord! PS 7,152 II,12

Det samme gentages i strofe 14, hvor det mere direkte siges,

At hos Dannekvinder
I Dybet man finder
Hvad hjemme har dog over Sky! PS 7,152 II,14

I det følgende uddybes det med brug af en række centrale mytologiske metaforer, hvordan hele det levende ords forståelsessammenhæng er kvindelig. Grundtvig bruger her som det gennemgående billede den mytiske forestilling om Skibbladner, vidunderskibet, som lysalferne, Ivalds sønner fremstillede og forærede til Freja, og som sammen med Frejas guldsmykke og fjederham er "Poetiske Værker af den Himmelske Konst, der ikke afpræger sig i Træ og Malm, men udtrykker sig i det levende Ord, som altid har Vinger, og forherliger Alt hvad det gladelig omslynger" (111). Grundtvig siger videre om Skibbladner, som han efter angelsaksisk kalder Lykke-Skibet (Blæd = lykke), at det for ham udtrykker "Hjerte-Sproget, som, naar Aand opliver det, har altid Med-Bør og bærer det Guddommelige bedst, skiøndt det kun er ringe til Syne. Saaledes beskriver Mythen det konstige Skib, der kunde bære alle Guderne i fuld Rustning, men ogsaa lukkes

sammen til at ligge i en Lomme" (112). Skibbladner bliver et billede på skjaldenes sang, der hæver dem mod himlen på sit vingede ord, indtil de igen styrter til jorden, når den er sunget til ende:

Paa Skjaldenes Tunge
Det høibaarne Ord,
Mens liflig de sjunge,
Dem løfter fra Jord,
Hvor Himlen sig speiler
I Havet, de seiler,
Blad-Snekken dem løfter i Sky.

Naar Sangen er ude,
De synke dog brat,
Og skyernes Brude
Dem byde Godnat,
Men Danevangs Skjalde,
Naar dybest de falde,
De synke i Gefions Favn. PS 7,152 II,15-16

Faldet fra de guddommelige højder er således i virkeligheden en tilbagevenden til digtningens mytisk-poetiske sammenhæng, i "Havfruens Favn" (str. 17), hvor

Hun klapper, hun kysser,
Hun sødt dem neddysser
Med Gienlyd af Kvadet i Skyd! PS 7,152 II,17

I forlængelse heraf slutter det alment-mytologiske afsnit med en idyllisk skildring af skjaldelivet i Danmark, nærmest som en gentagelse af slutverset fra "Hjærne-Skjald i Danmark" om livet på Sjælland eller De saliges Øer:

Dem vugger paa Vove
Da Havfruens Arm,
De drømme, de sove
Ved Havfruens Barm,
De hvile, de dovne,
Men glade de vaagne,
Mens Himlen og Bølgen er blaa! PS 7,152 II,18,
sml. 149.52

I de følgende 13 strofer (str. 19-31) anvender Grundtvig den mytologiske skildring i det foregående afsnit til en konkret biografisk beskrivelse af sit eget forhold til Marie Toft. Han benytter sig af en forbløffende krads biografisk realisme, der ikke efterlader nogen tvivl om hans oplevelse af sit legemlige forfald:

Saadan har jeg levet,
Saa flot og saa frit,
Til Haaret er blevet
Som Rim og som Kridt,
Til Tungen sig vender
I Mund uden Tænder,

Men har dog sin Tone beholdt. PS 7,152 II,19

Også sine mange nedture ser Grundtvig i øjnene som ligeså mange udtryk for menneskeligt forfald ("Hvergang jeg fra Skyen / Nedsank i det blaa, / Gik Rygtet i Byen, / Jeg skulde forgaae.." str. 20), men resultatet havde ikke været menneskelig og kunstnerisk tilintetgørelse, men en fornyet inspiration gennem mødet med Marie Toft, der netop fandt sted i kriseårene midt i 1840'rne. Marie Tofts betydning for ham bliver som havfruens betydning for de danske skjalde i str. 17 og 18, livsbekræftelse og fornyet inspiration:

Mig atter oprømde
Til Reiser i Sky,
Jeg drømte, histoppe,
Paa Bølgernes Toppe,
Var Synernes Bjærge endnu. PS 7,152 II,22

Mødet med Marie Toft havde imidlertid en betydning for Grundtvig, der gik ud over almindelig digterisk og menneskelig livsbekræftelse, sådan som den er skildret i strofe 18, det løfter ham i bogstaveligste forstand til en fornyet menneskelig og digterisk indsigt:

Da løfted Frø-Skibet
Igien mig til Sky,
Hvor Sang mig blev givet
Med Syner paany,
Som i Arilds-Tiden,
Før nu, ikke siden,
Da faldt paa Syns-Bjergenes Top. PS 7,152 II,23

Det fornyede syn på menneskelivet, ikke mindst sit eget liv, som Grundtvig herved opnåede, gav ham først og fremmest en fornyet forståelse af det kvindeliges gennemgribende og grundlæggende betydning for ham. Denne forståelse betyder en positiv nyvurdering af hans første hustru, Lise Grundtvigs betydning for ham, men er mere alment rettet mod det kvindelige som sådant og først derefter mod de kvinder i hvem det almene har konkretiseret sig for ham:

Hvor kunde jeg glemme,
Af Kvinden i Vang
Jeg laande min Stemme,
Jeg lærde min Sang!
Mig fødte en Kvinde,
Og uden Veninde
En Skjald er som Fuglen i Ørk! PS 7,152 II,27

Grundtvigs livskrise bundede, sådan som han nu tilbageskuende oplevede den, i, at han efter det stormfulde møde med Luise Hennings sommeren 1844 og datteren Metas forlovelse året efter

(113) og det samtidig helt kølnede forhold til Lise Grundtvig manglede den kvindelige sammenhæng i sit liv, som han ikke kunne være foruden. Det siger noget om denne oplevelses intensitet, at det var mødet med og forholdet til Marie Toft, der igen gjorde det muligt for Grundtvig at skønne på Lises betydning for ham (114).

Med sanserne skærpede gennem oplevelsen af sin egen livskrise var det indlysende for Grundtvig, at den eskatologiske stemning, han levede i, ikke alene var personligt, men også folkeligt bestemt. Det var ikke alene et personligt anliggende for Grundtvig, at hans kvindelige sammenhæng i midten af 1840'rne var begyndt at smuldre væk, det var et tegn på en begyndende folkelig opløsning, da han var den, der var udset til ikke alene så at sige at legemliggøre den folkeligt-eksatologiske sammenhæng, men også til at give danskerne deres folkeligt-eksatologiske selvforståelse i forhold til deres forudsætninger og menneskeligt-guddommelige bestemmelse :

Ja, hvad var Kiærminder,
Naar længer ei nu
De, som Dannekvinder,
Kom Fuglen ihu,
Men Skjalden det vidste,
At han var den sidste,
Som fødtes til Syner og Sang! PS 7,152 II,30

Med denne strofe som overgang (sammen med den næste, str. 31) begynder digtets første eskatologiske afsnit. Også her viser det sig, at Marie Toft og Grundtvigs møde med hende har en afgørende betydning.

Grundtvig begynder med i strofe 32 at gribe tilbage til strofe 28, hvis første fire linier citeres ordret, og hvis sidste tre linier ("Af Glans i det Indre / Lod Øjnene tindre, / Og aabned for Skjalden sin Favn!", str. 28) ændres fra det personlige til det eskatologiske møde:

Ja, hvad var Havfruen
Vel meer end en Drøm,
Hvis ikke paa Tuen
Hun, kiærlig og øm,
Tilsidst kom tilsyne,
Med Blik under Bryne,
Som Glæden fra Øresunds Dyb! PS 7,152 II,32

Som i strofe 30 skal 'sidst' også her forstås i sin eskatologiske betydning, idet Skjalden fra strofe 30 og Gefion fra strofe 32 i fællesskab indleder den eskatologiske tidsalder. I næste strofe understreges Gefion/Glædens betydning som den eskatologiske herskerinde, idet Grundtvig med den pointerede gen-

tagelse "Med aftenrødt Skin, Med Aftensrøds-Solen" bruger sin erindring af udsigten fra Sydsjælland til Høje Møn ("Dronninge-Stolen"), hvor der med "Møen" ligesom med "Glæden" hentydes til Gefion, som eskatologisk metafor. Billedet fortsættes i strofe 34, hvor stedet er flyttet fra Sydsjælland og Møn til Øresunds-kysten nord for København, hvor Grundtvig i søvne har lyttet til "Skov-Nattergalen" og oplevet det som "Svanesang", der strømmede "Fra Havfruens Læbe fuldsød (str. 34). Her, og i de følgende strofer knytter Grundtvig til ved den nordisk-mytologiske forestilling om svanerne i Urdas kilde og deres eskatologiske betydning som indvarslere af Ragnarok.

I sin Nordens Mythologi[2] (1832) siger Grundtvig om Urdas kilde, der befinder sig ved asken Ygdrasils himmelrod, at i den "opholde sig to Fugle, som kaldes Svaner, og fra dem nedstamme Fuglene af dette Navn" (115). Videre hedder det om disse svaner, at "Naar vi ... huske, hvad ei er let at glemme, hvilken deilig Synge-Stemme de Gamle tillagde Svanerne paa Jorden, og hvad Svane-Sangen baade fordum og nu betød i Folke-Munde, da finde vi det i sin Orden, at deres poetiske Første-Forældre svømme i Urdas Kilde, som et Sind-Billede paa Menneske-Slægtens Svane-Sang, der naturlig maa komme fra Spaadoms-Kilden, om end mere som en Efter-Klang af dens Susen, end som en Strøm af dens Væld. Maaskee er det en Hukommelses-Feil, men det forekommer mig virkelig at have læst, ensteds, at hine Svaner svømme tause i Kilden indtil Ragna-Roke, da de ængstelig opløfte Røsten" (116). I "Skjalde-Livet i Danmark II" bliver dette kombineret med den anden Ragnarok-indvarsler Hejmdal til:

Naar paa Himmelbjerget,
Hvor Heimdal skal staae,
Til han har afværget,
Hvad afværges maa,
Jeg Svanerne tvende
Ved Himmelens Ende
Saae svømme i Nornernes Sø. PS 7,152 II,35

Det mytologiske billede med de to svaner giver Grundtvig anledning til et mylder af tanker og forestillinger, der konkretiserer sig i forestillingen om de to svaner som et billede på det mandlige og det kvindelige i deres indbyrdes forbindelse, sådan som den udtrykkes i den eskatologiske sang: "selv dog forbinde / Som Mand sig og Kvinde / De Svaner til Ragnarok-Sang" (str. 36). Det er Grundtvigs opfattelse, af de to svaner er billeder på henholdsvis Freja og Otter, der igen i Grundtvigs poetisk-mytologiske forestillingsverden er billeder på henholdsvis Ma-

rie Toft og ham selv. Frejas fjederham (se ovenfor) er her tænkt som en svaneham, og den hue, der omtales, er den guldhjælm, "Tryne-Hjelm" Freja fik bjergfolkene til at fremstille til hendes mand Otter (117). I strofe 37 identificerer Grundtvig Svanen i Urdas kilde ikke alene med Freja, men også med Gefion, og idet der gribes tilbage til strofe 33 forbindes de begge med det eskatologiske dronningebillede (Freja = frue, se ovenfor!), altsammen som forståelsesbaggrund for den eskatologiske sang:

Og svanen med Huen,
Som synger tilsidst,
I hende Havfruen
Sig klared forvist,
Naar, hævet fra Søen
Sig hviler Skjald-Møen
Paa Tids-Klintens Dronninge-Stol. PS 7,152 II,37

Den eskatologiske sangs kvindelige sammenhæng understreges yderligere i den følgende strofe, hvor havfrue-svanen i Urdas kilde dels kaldes "Moder til Skjalde", dels bliver "Skjald-Mø", når "Stjærnerne falde", d.v.s. ansigt til ansigt med verdens undergang, dels som "Sangkvinde" er nødt til at synge ("skjaldre") fordi ingen iøvrigt tager situationen tilstrækkelig alvorlig. Endnu i strofe 39 nævnes forbindelsen mellem "Svanen med Hatten" og Frejas fjederham ("Lysalfe-Skatten"), samtidig med at fugle-motivet når et højdepunkt i strofe 41, hvor det mandliges og kvindeliges eskatologiske forening skildres som den fælles lovsang, der bærer dem sammen ind i himlen:

Som Kvinden og Manden,
Da Hjærte og Aand
Vist række hinanden
Guld-Troskabens Haand,
Men kun for paa Vinge
I Sky sig at svinge,
Som Søster og Broder med Kys. PS 7,152 II,41

Det er formuleringer som disse, der er den direkte forudsætning for strofe 5 i "O Christelighed" to år senere:

Letvingede Haab!
Gudbroder, nyfødt i den hellige Daab!
O, Laan os den Fjederham, Aanden dig gav,
Saa tit vi kan flyve til Landet bag Hav,
Hvor Evigheds Soel skinner klart allenstund
Paa Saligheds Grund! (118) GSV 4,267.5

Resten af andet afsnit af "Skjaldelivet i Danmark" er en beskrivelse af den guldalder, der står tilbage før den endelige livs- og verdensafslutning. "Dog end" er den historisk-poetisk-kvindelige sammenhæng så stærk, at livet er værd at leve, idet

"Kiærminder .. som Dannekvinder / Os kysse paa Mund, / at Skjalde og Sange / Maae fødes i Vange" som et levende dementi af den krisestemning, Grundtvig havde oplevet på sin krop og sjæl få år i forvejen, og som han beskriver i den følgende strofe 43.

Digtets sidste strofer, 44-49, er en højstemt lovprisning af den betydning, mødet med det kvindelige i Marie Tofts skikkelse har haft for Grundtvigs menneskelige og digteriske genfødsel:

Vil kun med Havfruen
Vi leve og døe,
End blomstrer paa Tuen
Lyksaligheds Øe,
Hvor med Skjaldelivet
Det Sjælen er givet
At smage Udødelighed. PS 7,152 II,44

I forlængelse af skibbladnerbilleder i stroferne 16 og 20 er der ikke tale om en ubrudt opadstigende linie, men om at faldet og den tilsyneladende tilintetgørelse bærer kimen til en ny begyndelse i sig på samme måde som Føniks-myten, som der hentydes til i slutningen af strofe 46. Fordi Grundtvig under indtryk af Marie Toft ser sit liv i en livgivende kvindelig sammenhæng, kan han i strofe 45 trods den truende tilintetgørelse sige, at "Vi føle med Glæde: / Vi gaar i vor Moder igjen", en tanke, der bliver uddybet i strofe 47:

See, derfor jeg skatter,
I Skjaldenes Liv,
Som Søster og Datter,
Som Kiærest og Viv,
Men tidlig og silde,
Som skjaldskabets Kilde,
Som Moder, Havfruen i Nord! PS 7,152 II,47

Dette uddyber Grundtvig i den følgende strofe 49, der er en lovprisende kærlighedserklæring til den Marie Toft, der har givet ham hans liv tilbage, og som i sin fundamentale danske kvindelighed har kunnet gøre det, fordi de dybest set er i slægt med hinanden, gennem Hviderne og Palnatoke tilbage til havfruen Gefion, indbegrebet af den danske kærligheds glæde:

Thi leve Havfruen,
Mens Bølgen er blaa,
Og kysses paa Tuen
Med Skjaldene graa,
Saa liflig de kvæde
Om Kjærligheds Glæde
Og alt hvad med den er i Slægt! PS 7,152 II,49

11.

Fjorten dage efter anden del af "Skjaldeliv i Danmark" bragte

Grundtvig i Danskeren folkevisepastichen "Der gik Sagn i Lunden" om Sigrid og Ottar (119), en typisk frierhistorie, hvor frieren, (stor-) bondesønnen Ottar skal gøre indtryk på kongedatteren Sigrid for at få hende. Det lykkedes ikke, hverken da han befriede hende fra klintekongen eller fra ellefruen, men først, da han efter at være vendt hjem til sin gård på skrømt lod som om han giftede sig med en anden, mens Sigrid, der imidlertid ved et tilfælde var kommet til gården, så til, kom hun, fordi hun lod det brudelys, hun skulle holde, brænde ned i hånden, til at afsløre, hvor meget han betød for hende, og de blev gift med hinanden. Digtet er skrevet med stor oplagthed og vid ner om, at Grundtvig har friet til Marie Toft og fået hendes ja, og måske også om, at det ikke var helt så let for hende at sige det ja, som hun dog af hele sit hjerte ønskede at sige. Rollerne i digtet giver sig af sig selv, Marie Toft var Sigrid, "Kongens Datter i dejligste Vang" og Grundtvig var bondesønnen Ottar, hvis fortrin bortset fra den oprigtige og trofaste kærlighed til Sigrid det var, at han kunne digte og synge:

Han liflig kunde rime
Og mægtig Harpen slaae,
Saa klart og var hans Mæle,
Som Kirke-Klokker gaae
Og hun var Kongens Datter i deiligste Vang! PS 7,153.5

Der kan ikke være nogen tvivl om, at Grundtvig i foråret 1851 har syntes, at Marie Tofts og hans kærlighed til hinanden var et vidunderligt, men ikke desto mindre sandt eventyr.

12.

Ikke længe efter fik Grundtvig endnu en lejlighed til at skrive om mandlighed og kvindelighed i Danskeren, nemlig den anmeldelse af Clara Raphael, 12 Breve, som blev bragt i nr. 21, 24. maj. Anmeldelsen er ejendommelig derved, at den består af to dele, en begejstret, opstemt første del fulgt af en noget mere nøgtern anden del, efter at Grundtvig den følgende dag havde læst bogen igennem endnu en gang. Grundtvig kalder Clara Raphael en "lykkelig lille Bog", der har haft det held at udkomme samtidig med, at "det 'Spandetske Forslag', egentlig for 'Brude-Vielsens' Skyld, <var> i alles Munde" (120). Først karakteriserer Grundtvig bogen som 'menneskelig' med den begrundelse, at "jeg forstaaer nemlig, saavelsom "Clara" ved Mennesket baade Mand og Kvinde, skabt i Guds Billede til at følge Sandhed, og til at enes med hinanden om Jorden, for saa desbedre at kunne enes med Vorherre om Himlen" (121). Dernæst kaldes

bogen en kvindelig bog efterfulgt af et skarpt udfald mod samtidens naturalister (uden ånd!) med den bemærkning, "at Adam ikke tog feil, da han kaldte sin Kone Eva eller "de Levendes Moder" det lærer hver Dags saavelsom Aartusinders Erfaring, og dog er jo næsten alle vore "studerede" saakaldte oplyste Folk nu saa splittergale, eller saa umenneskelige, at de fradømmer, om ikke Kvinden, saa dog Kvindeligheden", som er den lyslevende Menneske-Natur, alt overdyrisk, som de kalder oversandseligt, følgelig alt menneskeligt Indhold" (122).

Det er dette begreb om det menneskelige og det kvindelige, Grundtvig var blevet bestyrket i ved mødet med Marie Toft. Det er derfor naturligt, at han umiddelbart efter at han havde skrevet anmeldelsen af Clara Raphael i et digt til Marie Toft bad hende om at tage sig af Clara Raphaels forfatterinde og lære hende den sande og fulde kvindelighed, den dybe kærlighed og moderligheden (123). Grundtvigs umiddelbare begejstring for Mathilde Fibigers bog skyldtes, at han i forfatterinden anede en ung pige, der med Marie Tofts kækhed og frigjorte, selvsikre kvindelighed (124) havde de rette forudsætninger for at udvikle en sand kristen menneskelighed (125). Tiden viste, at Grundtvig blev skuffet i sine forbentninder om Mathilde Fibigers kristne udvikling, ikke desto mindre var hun i den følgende tid en hyppig gæst i det grundtvigske hjem.

Et par dage efter anmeldelsen og digtet til Marie Toft skriver Grundtvig et fødselsdagsdigt til sin datter Meta Boisen på hendes 24-års fødselsdag 27. maj 1851 (126). Efter ønsket om snarlig helbredelse efter længere tids sygeleje i strofe 1 ønsker Grundtvig i strofe 2 og 3 for sin datter, at hun må få kraft og glæde til at være mor for sin etårige datter. "Moderkraften bliver i strofe 2 kaldt "Kvindekraften, som kun Hjærtet kjender", og i strofe 3 kalder Grundtvig "Moderglæden", glæden, der er "over alle Glæder, / Som et lille Himmerig paa Jord", som den stadig levende arv efter hendes egen moder. Med den forskel, der må være mellem et digt til den kvinde, man har friet til og fået ja fra, og til en datter, er det den samme kvindelighed, Grundtvig skriver om i Clara Raphael-digtet til Marie Toft og i fødselsdagsdigtet til datteren Meta, nemlig den kvindelighed, der bag alle sine øvrige udtryk fundamentalt set er moderligheden, den moderlighed, han ønsker som den største lykke for sin datter, som Lise Grundtvig og Marie Toft hver på deres måde legemliggjorde, og som forfatterinden Til Clara Raphael tydeligvis stadig savnede.

Noter

1. "Urolige hjerte - omkring Grundtvigs salme fra 1851" indgår som en del af afhandlingen "Motiv og Struktur. Studier i N.F.S. Grundtvigs salmedigtning", der 1989 blev bedømt for den teologiske Ph.D.-grad ved Københavns Universitet.

2. Dansk Kirketidende 1851/309, 6. bd. nr. 36, 12. søndag efter Trinitatis, 7. september, sp. 579-581.

3. Urolige Hjerte, se: Uffe Hansen Grundtvigs Salmedigtning, dens Historie og Indhold. Bd. 3, 1851-1872 (1966) s. 123 f. Anders Malling Dansk Salme Historie bd. 5 (1966) s. 85 f. Christian Thodberg En glemt dimension i Grundtvigs salmer (1969) s. 123 f.
Døden er den sidste Fiende, se: Uffe Hansen Grundtvigs Salmedigtning bd. 3 (1966) s. 27. Anders Malling Dansk Salme Historie bd. 1 (1962) s. 310. Peter Balslev-Clausen Døden er den sidste fjende (Organistbladet 1983/10, s. 390-395).
Alt, hvad som fuglevinger fik: Uffe Hansen Grundtvigs Salmedigtning bd. 3 (1966) s. 29 f. Anders Malling Dansk Salme Historie bd. 1 (1962) s. 66 f. Christian Thodberg Grundtvig som salmedigter (Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys (1983) s. 167-169), Poul Borum Digteren Grundtvig (1983) s. 141-143).

4. Sov sødt, barnlille, se: Grundtvigs Sangværk 4,29; 4,193; 5,256. Sml.: Uffe Hansen Grundtvigs Salmedigtning bd. 2 (1951) s. 164-172; Anders Malling Dansk Salme Historie bd. 4 (1964) s. 406-411; Christian Thodberg Grundtvig som salmedigter (Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys (1983) s. 190-196.

5. Grundtvigs Sangværk (GSV) 4,145. Se: Uffe Hansen Grundtvigs Salmedigtning bd. 2 (1951) s. 235-237.

6. GSV 4,146. Se: Peter Balslev-Clausen (I falmede blade, du kølige vind. Grundtvigs efterårssalme. (Vartov-Bogen 1981, s. 145-161.

7. GSV 4,159. Se: Uffe Hansen Grundtvigs Salmedigtning bd. 2 (1951) s. 266-270; Anders Malling Dansk Salme Historie bd. 5 (1966) s. 118 f.

8. N.F.S. Grundtvigs Poetiske Skrifter udgivne af Svend Grundtvig (PS) bd. 6 (1885) nr. 174, s. 604-608; jfr. GSV 4,160. Se: Uffe Hansen Grundtvigs Salmedigtning bd. 2 (1951) s. 270.

9. GSV 4,172. Se: Peter Balslev-Clausen Skyerne gråner og løvet falder (Organistbladet 1983/11, s. 437-447).

10. Jørgen Bukdahl Derfor bære Blus vi med Glæde (1947) s. 16 ff.

11. PS 6,143, s. 543 f. N.F.S. Grundtvig Værker i Udvalg, udg. ved Georg Christensen og Hal Koch (VU) bd. 8, s. 228-30.

12. PS 6,132, s. 511-514; VU 8, s. 218-221. Sml. str. 6.

13. VU 8, s. 221.

14. VU 8, s. 223.

15. VU 8, s. 225-228. Se: Johannes H. Christensen Skel og grænse (Fønix 1979. Særnummer til Svend Holm-Nielsen, s. 117-146, især fra s. 137.

16. PS 6 nr. 131, s. 509-511 "Sølvbryllups-Dagen i Fjor" ("Til min Lise").

17. Grundtvig: Fru Maries Bautasteen ved Rønnebæksholm i Dannebrog 1855/34-35, 25. august. Nik. Fred. Sev. Grundtvigs udvalgte Skrifter ved Holger Begtrup (US) bd. 10, s. 26-38, især s. 34 f.

18. Brev fra Peter Rørdam til Grundtvig 16. aug. 1844 (Peter Rørdam. Blade af hans Levnedsbog og Brevvexling. Udg. af H.F. Rørdam, 2. del (1892) s. 13 f), hvor Peter Rørdam fortæller, at han har sunget "Sov sødt .." (som han ti dage tidligere - d.v.s. på højden af Grundtvigs erotiske bølge 1844 - havde fået fra Grundtvig i dens foreløbigt endelige version) med "Tofts Enke med sine Søstre", om hvilke han tilføjer, at "De er alle Sang-Fugle, og vi sang den rigtig kjønt" (s. 14).

19. Fru Maries Bautasteen .. US,10 s. 35.

20. Peter Rørdam til Grundtvig, 3. sept. 1846 (Peter Rørdam 2. del, s. 44 f).

21. Bilag til Grundtvigs brev til Peter Rørdam 8. sept. 1846 (Grundtvigs fødselsdag!) (Peter Rørdam, 2. del s. 46 f. (Jfr. PS 6,178).

22. Peter Rørdam til Grundtvig, 12. sept. 1846 (Peter Rørdam 2. del, s. 48).

23. Nordens Mythologi eller Sindbilledsprog historisk-poetisk udviklet og oplyst af Nik. Fred. Sev. Grundtvig, Præst. Anden omarbejdede Udgave. 1832 (Nordens Mythologi 1832)) (US 5,376-767), US 5,662.

24. Grundtvigs Erindringer og Erindringer om Grundtvig. I Udvalg ved Steen Johansen og Henning Høirup (1948) s. 211-213.

25. PS 7,105, "Til halvfjerds jeg snart kan tælle".

26. Sml. Eline Boisens skildring af Grundtvigs ankomst til Rønnebæksholm og hans besøg der iøvrigt (- men størst er kærligheden. Eline Boisens erindringer fra midten af forrige århundrede. Udgivet af Anna, Elin, Gudrun og Jutta Bojsen-Møller og Birgitte Haarder (1985) s. 247-249.

27. I et brev af 4. nov. 1846 til Mads Melbye omtaler Marie Toft Grundtvigs besøg i september og skriver om ham: "Det er en forunderlig mægtig Kæmpeaand med et barnligt fromt og kjærligt Hjærte" (Mads Melbye. Et Mindeskrift udgivet af Ludvig Schrøder. 1879. s. 230).

28. Kaj Thaning Menneske først ... (1963) s. 338, note 9.

29. Jørgen Bukdahl Derfor bære Blus vi med Glæde (1947) s. 16 ff.

30. Et indirekte vidnesbyrd om Grundtvigs forelskelse i Marie Toft findes i hans brev af 19. marts 1847 til Peter Rørdam (Peter Rørdam .. udg. af H.F. Rørdam bd. 2, s. 63 f, jfr. note 17), hvor han påfaldende heftigt går i rette med Peter Rørdam p.g.a. dennes åbenhjertige kritik af Marie Tofts religiøse og politiske synspunkter.

31. Danskeren 1 (1848) nr. 16, 5. juli 1848, s. 264-254. PS 7, nr. 26, s. 65-74.

32. Danskeren 1 (1848) nr. 26, 13. sept. 1848, s. 412-416. PS 7, nr. 41, s. 102-106.

33. VU 8, s. 298 f.

34. Ny Kgl. Saml. 3647 4°, 4,2. Gengivet i Anders Bæksted: "Omkring 'Venligheden', Grundtvigs sommerhus på Rønnebæksholm" i Historisk Samfund for Præstø Amt Årbog 1960, s. 305-307.

35. Brevvekslingen mellem Grundtvig og Marie Toft er tilintetgjort af deres barnebarn Marie Lorange (iflg. mundtlig meddelelse fra Kaj Thaning, der har fået det at vide af Marie Lorange selv).

36. Fru Maries Bautasteen (1855), US 10, s. 37.

37. Peter Rørdam 2. Del, s. 94-116, især s. 103 (brev fra Grundtvig til Peter Rørdam af 15. sept. 1848).

38. Se brevene i N.F.S. Grundtvig og hans nærmeste Slægt under Treaarskrigen. En Brevveksling udgivet af Ingeborg Simesen. 1933. (Ingeborg Simesen). Sml. brev fra Grundtvig til Johan Grundtvig 16. sept. 1848 i Breve fra og til N.F.S. Grundtvig 2. Udg. af Georg Christensen og Stener Grundtvig. 1926, nr. 565, s. 479.

39. Danskeren 1 (1848) nr. 29, 4. okt. 1848, s. 463 f. PS 7, nr. 47, s. 115 f.

40. VU 8, s. 310-312.

41. VU 8, s. 312-313

42. GSV 4,181, se Anders Malling Dansk Salme Historie 2, 403 og Uffe Hansen Grundtvigs Salmedigtning 2, 323-325. Oplysningen om, at salmen var sendt til Marie Toft til hendes fødselsdag 4. aug. 1849 stammer fra et brev fra J.F. Fenger til Mads Melbye, skrevet september 1849, hvor en afskrift af salmen svarende til Håndskrift a (se GSV 6, s. 322, nr. 181) var vedlagt (sml. Mads Melbye. Et Mindeskrift (1879) s. 300-302.

43. GSV 4, 182.

44. Ny Kgl. Saml. 3651 4° i Johan og Svend Grundtvigs brevveksling under Treårskrigen. Jfr. Anders Bæksted anf. skr. s. 375, (sml. s. 302).

45. Sst. s. 303.

46. Ingeborg Simesen anf. skr. (se note 30) nr. 253, s. 384, brev af 7. juni 1850 fra Lise Grundtvig til Svend Grundtvig.

47. Sst. nr. 84, s. 128, brev af 7. oktober 1848 fra Lise Grundtvig til sønnerne.

48. Johan Borup (1853-1946) N.F.S. Grundtvig 1943, s. 208. Johan Borup gengiver i sin biografi en lang række mundtlige overleveringer, tildels af anekdotisk karakter. De her anførte oplysninger kan ikke direkte verificeres andetstedsfra, men bærer sandsynlighedens præg.

49. Se H.J.H. Glædemark Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark indtil 1874 (1948), s. 482-83 (598).

50. Se Rigsdagstidende, Folketinget s. Session 1850, Anhang A, sp. 479 og 1316 ff.

51. Danskeren 3 (1850) nr. 47, 30. nov. 1948, s. 737-752. Danskeren 4 (1851) nr. 1, 4. jan. 1851, s. 378-387; nr. 3, 18. jan. 1851, s. 35-48 og nr. 5, 1. febr. 1851, s. 69-80.

52. Rigsdagstidende, Folketinget, 1850, sp. 479.

53. Sst. sp. 1316.

54. Sst. sp. 1320.

55. Grundtvigs tale ved Peter Rørdam og Jutta Carlsens vielse 27. november 1850, se Kirkelige Leilighedstaler af N.F.S. Grundtvig. Samlede af C.J. Brandt (1877), s. 272-274.

56. Sst. s. 274.

57. Brev fra P.O. Boisen til Svend Grundtvig af 14. nov. 1850 (Ingeborg Simesen nr. 321, s. 469).

58. Kirkelige Leilighedstaler s. 273.

59. P.O. Boisen til Svend Grundtvig, 14. nov. 1850. (Ingeborg Simesen nr. 321, s. 470).

60. P.O. Boisen til Svend Grundtvig, 27. dec. 1850. (Ingeborg Simesen nr. 338, s. 491).

61. Johan Borup anf. skr. (se note 48), s. 208.

62. Grundtvig til sønnerne, 14. jan. 1851. (Ingeborg Simesen nr. 345, s. 499).

63. PS 6 nr. 144, s. 545. Sml. Grundtvigs digt til sine børn i anledning af Lise Grundtvigs fødselsdag 28. sept. 1851 ("Datter ene! Sønner begge") PS 7 nr. 171, s. 491-493.

64. P.O. Boisen til Johan og Svend Grundtvig, 22. jan. 1851 (Ingeborg Simesen nr. 349, s. 503 ff.).

65. GSV 4, 210.

66. GSV 4, 211.

67. Kirkelige Leilighedstaler s. 87-90, "Ved min Lises Kiste".

68. Danskeren 4 (1851) nr. 2, 11. jan. 1851, s. 30-31. PS 7 nr. 143, s. 363-364.

69. Prædiken til 2. søndag efter Hellig Tre Konger 1851, Grundtvig-Arkivet, Det kgl. Bibliotek, København, fasc. 42.

70. Nr. 146 i Psalmer og aandelige Sange af Thomas Kingo samlede og udgivne af P.A. Fenger. Synges på melodien til "I Jesu navn skal al vor gerning ske", som Grundtvig citerer senere (s. 9). i prædikenen.

71. Prædiken til 2. søndag efter Hellig Tre Konger, s. 1-2.

72. Sst. s. 4.

73. Sst. s. 6.

74. Sst. s. 9.

75. Sst. s. 10.

76. Brev fra Svend Grundtvig til Johan Grundtvig, 15. feb. 1851, Ny Kgl. Sml. 3651, 4°, citeret af Steen Johansen i N.F.S. Grundtvigs bopæle (adresser) i København (Grundtvig-Studier 1963, s. 52).

77. Ingemann til Grundtvig, 15. jan. 1851 (Grundtvig og Ingemann Brevvexling 1821-1859. Udgivet og indledet af Svend Grundtvig. 1882, nr. 133, s. 309).

78. Danskeren 4 (1851), nr. 5, 1. febr. s. 78, jfr. Rigsdagstidende, Folketinget, 1851, sp. 4536 (hele talen sp. 4529-4536, Danskeren 4 (1851) nr. 5, 1. febr. s. 69-78, jfr. Dansk Kirketidende 1851, sp. 149-155).

79. Jfr. den reaktion, som P.O. Boisen refererer i sit brev til Svend Grundtvig 13. dec. 1850 (Ingeborg Simesen nr. 328, s. 478).

80. Se ovenfor note 77. Ingemann skrev: "Naar du kan det, saa giv dit Hjerte Luft og Lettelse ved et Billede af hende med Aandens og Ordets Farver!" anf. st. s. 308.

81. Danskeren 4 (1851) nr. 4, 25. jan. 1851, s. 49-53. Jfr. PS 7,144, s. 365-369. Elisabeth Boisen var født 24. april. 1850.

82. Grundtvig til sønnerne, 18. jan. 1851. (Ingeborg Simesen nr. 345, s. 499).

83. Svend Grundtvig til Grundtvig, 18. jan. 1851. (Ingeborg Simesen nr. 347, s. 500).

84. Johan Grundtvig til Grundtvig, 19. jan. 1851. (Ingeborg Simesen nr. 348, s. 502).

85. Grundtvig til Johan Grundtvig, 7. febr. 1851. (Ingeborg Simesen nr. 352, s. 507).

86. Grundtvig og Ingemann, nr. 134 (febr. 1851) s. 309 f.

87. Grundtvig til Ingemann, 18. febr. 1851. Grundtvig og Ingemann nr. 135, s. 311 f.

88. Ingemann til Grundtvig, 19. febr. 1851. Grundtvig og Ingemann nr. 136, s. 313 f.

89. Sst. s. 313.

90. PS 7, nr. 150, jfr. GSV 4,215. Se Steen Johansen Bibliografi over N.F.S. Grundtvigs Skrifter bd. 3, nr. 993, s. 63 f. Original version i VU 8, s. 354.

91. Danskeren 4 (1851) nr. 10, 8. mar. 1851, s. 145-160. PS 7, nr. 149, s. 377-389.

92. Nordens Mythologi^2 US 5, s. 664.

93. Sst. US 5, s. 687 f.

94. Om Grundtvigs minde-begreb, se Peter Balslev-Clausen Mindes vi en fuldtro ven. Om en Grundtvig-salmes kirkelige og folkelige sammenhæng (Hymnologiske Meddelelser 1953/3, s. 151-180).

95. Nordens Mythologi^2, US 5, s. 664.

96. Sst., US 5, s. 665.

97. Sst., US 5, s. 690 f.

98. Gengivet i Thyra Jensen Kvinder i Grundtvigs Liv (1934), s. 93. Thyra Jensens hjemmelsmand er Grundtvigs barnebarn Helga Jørgensen (Søllestedgaard), f. Boisen.

99. Danskeren 4 (1851) nr. 15, 12. apr. 1851, s. 225-240; jfr. PS 7, nr. 152 I, s. 392-403.

100. PS 5, nr. 17, s. 63-65. Jfr. Fl. Lundgreen-Nielsen N.F.S. Grundtvigs "Langt høiere Bjerge" (Hvad Fatter gjør ... Festskrift til Erik Dal. 1982, s. 289-307).

101. Psalmer og aandelige Sange af Thomas Kingo, samlede og udgivne af P.A. Fenger. Præst. Kiøbenhavn 1827. (Theologisk Maanedsskrift 1828 nr. 1, s. 5). Jfr. Peter Balslev-Clausen Salmebog og salmesang. Grundtvigs anmeldelser af Ingemanns Høimesse-Psalmer (1825) og P.A. Fengers udgave af Kingos salmer (1827) (Hymnologiske Meddelelser 1983/1, s. 10.

102. Nordens Mythologi^2, US 5, s. 663.

103. - men størst er kærligheden, s. 247.

104. Nordens Mythologi^2, US 5, s. 692.

105. Sst. s. 693.

106. Jfr. digtet Sorø Kirke, først trykt i Nytaarsnat eller Blik paa Kristendom og Historie, 1811 (dvs. 1810), s. 27-41. PS 1, nr. 66, s. 278, og Optrin af Kæmpelivets Under-

gang i Nord (1809), US 1, s. 435, hvor det antydes, at Palnatoke skulle være "af Odins Stamme". Se også Fl. Lundgreen-Nielsen Det handlende ord: N.F.S. Grundtvigs digtning, litteraturkritik og poetik 1798-1819. 1-2 (1980) 122, hvor der henvises til P.F. Suhm som Grundtvigs kilde.

107. Palnatoke (1804), Kæmpelivets Undergang (1809) og Sorø Kirke (1810), jfr. Fl. Lundgreen-Nielsen anf. skr. s. 122-126, 297-307, 374-380.

108. Saxo Grammaticus Danmarks Krønike fordansket ved Nik. Fred. Sev. Grundtvig. Præst. (1818-1823). Her efter udg. (1941) 1951 s. 250-253, 7. bog, afs. "Sigvald".

109. Danskeren 4 (1851), nr. 17, 26. apr. 1851, s. 257-272, jfr. PS 7, nr. 152 II, s. 404-415.

110. Jfr. "I falmede Blade" (GSV 4,146) str. 3, og allerede i "De Levendes Land" (1824) især str. 7, 9 og 10, og "Om Religion og Liturgie" (1807), US 1, s. 138, jfr. også Grundtvigs sidste digt "Gammel nok jeg nu er blevet" (GSV 5, 350), især str. 1-2.

111. Nordens Mythologi[2], US 5, s. 550.

112. Sst. US 5, s. 5, 680.

113. Om hendes betydning for Grundtvig, se hans digt til hende i anledning af forlovelsen med P.O. Boisen ("Du lille, du kjære! da dyrt var Guds Ord") fra juli 1845, især str. 3 (PS 6, nr. 156, s. 574). Dette digt er betegnende nok skrevet i det udvidede anapæstiske versemål med lange og korte linier! Jfr. også Grundtvigs jaloux bemærkning i anledning af hendes forlovelse: "Jeg troede, du vilde have en Mand" (citeret af Holger Begtrup i Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse bd. 1 (1931) s. 54 og Eline Boisens kommentar til forlovelsen (- men størst er kærligheden s. 240 f).

114. Jfr. "Skjaldelivet i Danmark" II, str. 26 i forbindelse med Eline Boisens skildring af Grundtvigs favorisering af Marie Toft på Lise Grundtvigs bekostning i dennes sidste år. Det er muligt, at Eline Boisen gør Grundtvig uret, men hans forhold til Marie Toft har uden tvivl for den, der prøvede at se sagen fra Lise Grundtvigs side, taget sig nogenlunde ud, som Eline Boisen beskriver den. Der er, og var også omkring 1850, kort fra forståelse til forargelse (- men størst er kærligheden s. 267 og 288 f.

115. Nordens Mythologi[2], US 5, s. 531.

116. Sst. US 5, s. 533.

117. Sst. US 5, s. 550 f.

118. Jfr. også "Alt, hvad som fuglevinger fik".

119. Danskeren 4 (1851), nr. 19, 10. maj 1851, s. 289-295, PS 7, nr. 153, s. 427-431. Jfr. Saxo anf. udg. s. 250-253.

120. Danskeren 4 (1851), nr. 21, 24. maj 1851, s. 321-330. US 9, s. 288-293 (her s. 289).

121. Sst. US 9, s. 289 f.

122. Sst. US 9, s. 290.

123. "Klara, som har Bavnen tændt" (førstelinien knytter til ved slutningen af anmeldelsen), PS 7, 154 ("Klara Rafael"), s. 432.

124. Jfr. Eline Boisens karakteristik af Marie Toft (- men størst er kærligheden s. 249).

125. Jfr. anmeldelsen, US 9, s. 291 over midten og digtet str. 2-4).

126. Jfr. PS 7,156 "Paa din Aarsdag, Datter min alene" ("til Meta").

ANMELDELSER

E. Thestrup Pedersen, Nattergalen fra Wittenberg. Om Luthers salmedigtning. Materialecentralen, Religionspædagogisk Center. Frederiksberg 1989. 100 s.

Af Luthers i alt 36 salmer findes der stadigvæk 20 i Den danske Salmebog. Dette er vel ikke forbavsende, idet Luthers salmer i højeste grad indfrier de krav, som han selv og efter ham mange i den evangelisk-lutherske kirke stiller til en kirkesalme. Den skal på ingen måde give udtryk for menneskets subjektive individuelle eller kollektive religiøse oplevelser, følelser og stemninger, som mange moderne mennesker måske forventer det, præget af en lyriktradition, der først opstod i slutningen af det 18. århundrede og delvis rækker frem til vore dage. Den skal derimod efter både gammel- og nytestamentlig tradition være lovprisning af og bøn til Gud, objektivt grundet i Guds handling med menneskene, i hans ord.Dermed er salmen samtidigt og primært forkyndelse af Guds ord.

Men er dette kompromisløst gudcentrerede budskab forståeligt for den moderne menighed i Luthersalmernes "kølige saglighed" (som en poetisk anlagt sætternisse s. 93 har fået til "kølig salighed")? Er de det indholdsmæssigt og er de det sprogligt i betragtning af en alder af over 450 år? Ganske vist optræder Luthers salmer i Den danske Salmebog som oversættelser eller bearbejdelser fra det 19. århundrede (10 ud af de 20 fra Grundtvigs hånd) og ligger således tættere op ad menighedens eget sprog, end det er tilfældet med Luthers originale salmer for en tysk menighed, men på den anden side "siger de (i.e. oversættelserne. R.S.) ofte lige så meget om Grundtvigs (eller de andre oversætteres. R.S.) syn på sagen som om Luther selv" (s. 12) - og er de ikke under alle omstændigheder snarere vanskeligt tilgængelig traditionel poesi end nutidig forkyndelse? I hvert fald fører alle de nævnte problemer til det resultat, at salmebogens Luther-salmer - bortset fra enkelte undtagelser - på trods af alle deres fortrin næsten aldrig bliver sunget i gudstjenesten (s. 91).

Uden illusioner om "en renæssance for den reformatoriske salme, før vi eksistentielt kommer ud i de 'grænsesituationer', hvorudfra Luther digtede" (s. 94), vil nærværende publikation fremme forståelsen af Luthers salmer og dermed hans kristen-

domsopfattelse. Under titlen Nattergalen fra Wittenberg, mestersangeren Hans Sachs' allegoriske billede på reformatoren fra 1523, giver den fortjente Luther-forsker og religionspædagog Ebbe Thestrup Pedersen en engageret, loyal og klar fremstilling. Første delen (s. 11-28) "Salmedigtning som en del af Luthers reformatoriske virke" tager almene problemer op såsom historiske forudsætninger, genre-definition og -typer, kildespørgsmålet samt forhold til musikken. Anden del (s. 29-94) giver en fortolkning af 13 udvalgte salmer fra salmebogen. De er ordnet efter salmetyperne: frie salmer, bearbejdelser af bibelske psalmer, af tyske middelaldersalmer og oversættelser af latinske hymner. Der behandles kilde- og dateringsspørgsmål, udformning, danske oversættelser, melodierne og især indholdet, hvor der nødvendigvis forekommer en del gentagelser. Fremstillingen samler alt relevant materiale inklusive den nyere forsknings synspunkter om emnet i et let tilgængeligt sprog og i en overskuelig opstilling med mange mellemoverskrifter. Særlig fortjenstfuldt er, at Luthers tyske originaltekster gives i en forsigtigt moderniseret udgave sammen med dé danske oversættelser, der kommer originalteksten nærmest, i paralleltryk. Ydermere letter omhyggelige sproglige kommentarer forståelsen af de tyske tekster.

> Et enkelt sted forekommer forfatterens tolkning imidlertid for snæver. Til "Kom, Helligånd, Gud Herre from", 3. str. hedder det s. 73, at Helligånden bedes om "kraft til åben og ærlig ('ridderlig') kamp trods 'kødets blødhed'". Men i Luthers tid kan "ritterlich" stadigvæk mere konkret betyde "rustet som en ridder" og hentyder vel her til Ef. 6,10-17 eller 2.Kor. 10,3-6, jf. også renæssanceversionerne af billedet i Erasmus' Enchiridion militis christiani og på Dürers berømte kobberstik Ritter, Tod und Teufel.

Idet bogen delvis fremstår som en samling af relevante synspunkter og materiale (inkl. litteraturhenvisninger), sammenstillet med kyndig hånd og velberåd hu til læserens selvstudium (jf. også direkte sammenligningsopgaver f.eks. s. 54 f.), er den velegnet som grundbog til studiekredse, ligesom forlaget henviser til, at der til bogen hører en diasserie med teksthæfte.

> Af gode grunde indtager karakteristikken af Luthersalmernes litterære kvaliteter kun en underordnet plads. Den indskrænker sig mest til generel lutheransk panegyrik (f. eks. s. 15: "Sådan skriver en virkelig digter."). Her kunne et blik på renæssancehumanismens rhetorica movens, som Luther praktiserede, ikke bare ved opbygningen, men især ved stilleje- og ordvalg samt ved rytmiseringen, have givet en større præcision (jf. J. Kjærgaard: "Renæssancehu-

manistisk retorik i Luthers salmer", DTT 49 (1986) 1-19, her s. 7 og især H.O. Burger: Renaissance, Humanismus, Reformation. 1963, s. 422 pass.). - Omvendt forekommer en bedømmelse af Thomas Müntzers bearbejdelser af latinske hymner (fra Deutsches Kirchenamt 1523) som "nærmest et 'poetisk rædselskabinet'" (s. 17) styret af en århundredelang afvisende lutheransk holdning over for 'sværmeren'. I foreliggende tilfælde er den især uretfærdig, idet Müntzer her - ikke mindre dygtig - fulgte de samme retoriske principper i bearbejdelserne som Luther - bare ud fra en anden kristendomsforståelse (jf. den af forfatteren benyttede bog af P. Veit: Das Kirchenlied in der Reformation Martin Luthers. 1986, s. 37 f.).

Begge - Müntzer og Luther - digtede deres salmer, for at deres kristendomsforståelse "ved sangen kan forblive og fastholdes i folket", ligesom forfatteren forsøger at gøre Luthers salmer vedkommende for vor tids menighed ved sober oplysning og tolkning.

Reinhold Schröder

FORFATTERNES ADRESSER:

Sognepræst, lic.theol. Peter Balslev-Clausen,
Ahlmanns Allé 14, 2900 Hellerup

Lektor Reinhold Schröder,
Hunderupvej 92 A, 5230 Odense M.

Hymnologiske Meddelelser udkommer årligt med 4 numre á omkring 50 sider

Udgives af Salmehistorisk Selskab, Københavns Universitet, Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, DK-1150 København K, Danmark

Organ for Nordisk Institut for Hymnologi - NORDHYMN

Medlemskab af Salmehistorisk Selskab tegnes hos kassereren, Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K, giro 2 20 11 19. Hos kassereren kan også bestilles ældre årgange af tidsskriftet.

Salmehistorisk Selskabs bestyrelse:

Universitetslektor, dr.phil. Steffen Arndal,
Ruegyden 80, 5250 Odense SV. Tlf. 65 96 37 08.

Sognepræst, lic.theol. Peter Balslev-Clausen, sekretær,
Ahlmanns Allé 14, 2900 Hellerup. Tlf. 31 62 79 27.

Universitetslektor, cand.theol. Jørgen I. Jensen,
Steenstrups Allé 17, 1924 Frederiksberg C. Tlf. 31 37 39 73.

Professor, dr.theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen, formand,
Kong Valdemars Vej 25, 4000 Roskilde. Tlf. 42 36 72 21.

Forretningsfører, merkonom Vagner Lund, kasserer,
Caroline Amalievej 27, 2800 Lyngby. Tlf. 42 88 48 65.

Sognepræst, cand.theol. Jens Lyster, næstformand,
Notmark præstegård, 6440 Augustenborg. Tlf. 74 47 31 44.

Sen.stip., cand.scient. Nils Holger Petersen,
Brødrene Reebergsvej 5, 2000 Frederiksberg. Tlf. 31 30 40 21.

Universitetslektor, organist, mag.art. Torben Schousboe,
Tryggevældevej 132, 2700 Brønshøj. Tlf. 31 28 02 05.

Hymnologiske Meddelelsers redaktion:

Peter Balslev-Clausen (ansvarshavende), Jørgen I. Jensen,
Steffen Kjeldgaard-Pedersen, Vagner Lund (redaktionssekretær),
og Torben Schousboe.

Nordisk redaktionskomite: (styringsgruppe for Nordisk Institut for Hymnologi)

Professor, fil.dr. Folke Bohlin,
Kvarnkroken 4, S- 222 47 Lund, Sverige. Tlf. 046 13 30 70

Docent, fil.dr. Karl-Johan Hansson,
Skolhusgatan 41 B 10, SF- 65120 Vasa, Finland. Tlf. 9 61 12 61 26

Forlagsredaktør, cand.theol. Åge Haavik,
Terrasseveien 34, N- 1322 Høvik, Norge. Tlf. 02 53 91 54.

Professor, dr.theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen, formand,
Kong Valdemars Vej 25, DK- 4000 Roskilde, Danmark. Tlf. 42 36 72 21.

Lektor, fil. & teol.dr. Pétur Pétursson,
Hjardarhaga 11, IS- 107 Reykjavik, Island.

Hymnologiske Meddelelsers støttekreds:

Professor Leif Ludwig Albertsen, univ.lektor, mag.art. Skirne Helg Bruland, pastor Helge Dahn, dr.phil. Erik Dal, statsstipendiat Svein Ellingsen, biskop Johs. W. Jacobsen, biskop Johannes Johansen, professor, dr.theol. Theodor Jørgensen, sognepræst Holger Lissner, sognepræst Kaj Mogensen, universitetslektor, dr.phil. Erik A. Nielsen, professor, dr.theol. Bent Noack, konservatoriedocent Ingolf Olsen, domorganist Svend Prip, provst Erik Norman Svendsen, organist mag.art Ulrich Teuber, kgl. konfessionarius, professor, dr.phil. Christian Thodberg.

Tidsskriftet udgives med støtte fra Carlsen-Langes Legatstiftelse, Svend Viggo Berendt og hustrus Mindelegat, N.F.S. Grundtvigs Fond samt Kulturministeriet

02449 257 00
*
TORA GRUBB

OLDFUXVEJ 12
2400 KØBENHAVN NV

DET SAMFUNDSVIDENSKABELIGE FAKULTETS REPROCENTER